

1. Inleiding

‘De stad is uit balans, het samenleven knelt, de sociale verbondenheid is zoek.’¹ Dit zijn de woorden van oud- wethouder Van der Tak. Eén van de manieren om de druk op onderwijs, arbeidsmarkt, huisvesting, veiligheid en gezondheidszorg door de grote aantallen nieuwe Rotterdammers te verminderen is volgens van der Tak het beter organiseren van de inburgering van oud- en nieuwkomers.

Sinds de jaren zestig hebben verschillende groepen buitenlandse arbeidsmigranten zich in Rotterdam gevestigd, maar een beleid gericht op integratie van nieuwkomers werd niet gevoerd. Pas in de jaren negentig ging de overheid zich hiermee bezighouden. In 1998 werd de Wet Inburgering Nieuwkomers ingevoerd. Gemeenten moeten sindsdien nieuwe immigranten kort na hun vestiging een inburgeringcursus aanbieden. Ook voor de oudere migranten werd een regeling getroffen. Deze regeling geldt vooral voor de eerste generatie migranten die geen werk hebben, sollicitatieplichtig zijn, een laag opleidingsniveau hebben en slecht Nederlands spreken.²

Integratie en migratie zijn de twee thema’s die de laatste jaren het politieke debat hebben gedomineerd en nog steeds domineren. Politici baseren hun harde opstelling op gevoelens van onvrede onder een groot deel van de Nederlandse bevolking over de slechte integratie van de migranten. Integratie van allochtonen wordt gezien als het meest brandende vraagstuk van de Nederlandse samenleving. Vooral sinds de aanslagen op de Twin Towers in 2001 heeft het debat een ander wending gekregen. Er bestaat angst voor het islamitisch fundamentalisme bij autochtonen. Daar staat tegenover dat de islamitische migrantengemeenschap zich onzeker voelt en vindt dat de integratiediscussie geen wezenlijke toenadering tot stand brengt. De onderlinge verhoudingen tussen migranten en autochtone Nederlanders zijn zodoende ook verhard. Het politieke klimaat is ‘verwilderd’ en de noodzaak van deze thema’s is vergroot.³

In het debat over integratie spelen de media een belangrijke rol. Er ontstaat een eenzijdig beeld omdat de zijde van de migranten onvoldoende of uiterst selectief wordt bericht. Enerzijds verwijten migranten de Nederlandse samenleving dat ze geen mogelijkheid hebben gekregen om te kunnen integreren. Anderzijds worden de migranten door de samenleving gezien als oorzaak voor bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen, zoals economische recessie, huisvestingsproblemen en criminaliteit. De eenzijdige nadruk op de problematische kant van de migratie heeft tot stigmatisering van met name islamitische migrantengroepen geleid wat de integratie weer niet ten goede komt. Ongenuanceerd denken werkt averechts en vergroot de kloof tussen migranten en de autochtone Nederlanders. Het debat zou op een andere wijze worden gevoerd als men zich meer zou verdiepen in de achtergronden van het migratieproces. Dat is het doel van deze thesis.

Met dit onderzoek wil ik inzicht geven in het migratie- en integratieproces van Turkse migranten in Nederland in het algemeen en Rotterdam in het bijzonder. Onderzoek op lokaal niveau maakt het mogelijk om de interactie tussen migranten en de ontvangende samenleving beter te analyseren. Hiertoe heb ik

¹ *Samen leven in Rotterdam; Deltaplan Inburgering: op weg naar actief burgerschap* (Rotterdam dec. 2002) 5.

² *Samen leven in Rotterdam; Deltaplan Inburgering: op weg naar actief burgerschap* (Rotterdam dec. 2002) 9.

³ *Becker, F., Transnationaal Nederland. Immigratie en integratie: het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Arbeiderspers/ Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 2002) 14.

Rotterdam gekozen. In het algemeen zullen er geen grote verschillen zijn met andere grote steden in Nederland wanneer het migratieproces wordt bestudeerd. Maar Rotterdam is een interessante casus omdat in deze stad het debat het felst wordt gevoerd en de maatregelen die in deze stad worden genomen ook landelijk van belang zijn. Door naar het verleden te kijken kan de huidige situatie beter begrepen worden. Het migratie- en integratie debat is zeer politiek van aard en slechts enkelen verdiepen zich in hoe het zo gekomen is. De negatieve beeldvorming over de arbeidsmigratie kan door historisch onderzoek genuanceerd worden. Het feit dat bijvoorbeeld veel oude Turkse migranten werkloos zijn, is terug te voeren naar de geschiedenis van de arbeidsmigratie en de houding van de ontvangende samenleving.

1.2. De vraagstelling

Dit onderzoek laat zoveel mogelijk de migranten aan het woord die behoren tot de eerste generatie en die vanuit de context van het huidige integratiedebat kunnen terugkijken op wat ze toen als arbeidsmigranten van de eerste generatie meemaakten en op welke wijze hun beeld van de Nederlandse en Rotterdamse samenleving door het integratiedebat veranderd is.

In dit onderzoek staat een aantal vragen centraal dat in de verschillende hoofdstukken behandeld zal worden.

De onderzoeksvraag in deze scriptie is als volgt geformuleerd:

Welke factoren zijn van doorslaggevend belang geweest in het vestigingsproces van de eerste generatie Turkse migranten in Nederland? En hoe hebben de eerste generatie Turkse migranten hun vestigingsproces ervaren in het licht van het huidige integratiedebat?*

Deze vraag zal beantwoord worden aan de hand van de volgende deelvragen:

Onder welke omstandigheden migreerden Turkse arbeidsmigranten?

Hoe is het migratieproces van Turkse arbeidsmigranten naar Nederland verlopen?

Hoe is het integratieproces van Turkse arbeidsmigranten in Rotterdam verlopen?

* Met het vestigingsproces bedoel ik in deze context het proces voor de vestiging, namelijk het migratieproces, de vestiging en het verwerven/ toegewezen krijgen van een plek in de samenleving, namelijk het integratieproces.

1.3. Periodisering

Het onderzoek zal zich vooral toespitsen op de periode van 1964 tot 1974. In 1964 werd het bilaterale akkoord afgesloten tussen Nederland en Turkije. De einddatum 1974 is het jaar van de migratiestop. Na deze datum begon ook de gezinshereniging. Dit onderzoek gaat met name over de eerste fase van de Turkse immigratie in Rotterdam.

1.4. Methode van onderzoek

Om het verleden van Turkse migranten in Rotterdam te bestuderen heb ik gebruik gemaakt van verschillende bronnen. De mondelinge bronnen vormen het belangrijkste bronnenmateriaal en staan centraal in mijn onderzoek. Migratiegeschiedenis heeft de neiging om geschiedenis van bovenaf te beschrijven doordat voor bronnenmateriaal vaak institutionele kanalen en officiële documenten en instanties gebruik gemaakt worden. Maar het is ook nodig om de migranten zelf aan het woord te laten voor de beantwoording van het tweede deel van mijn onderzoeksvraag. Naast het voorzien van nieuwe informatie voegt mondelinge geschiedenis een menselijke context toe en erkent het de waarde van de individuele ervaring. Mondelinge geschiedenis personaliseert, verlevendigt en geeft de geschiedenis een kleur. Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van interviews.

Mondelinge geschiedenis heeft naast voordelen ook nadelen. Omdat het onderzoek over het verleden gaat kunnen respondenten bepaalde gebeurtenissen vaag herinneren, kleuren en vergeten. Bepaalde feiten die we in geschreven bronnen terugvinden, zullen door bepaalde respondenten niet herinnerd worden of ze zullen onvolledig of onjuist aangehaald worden. Het geheugen werkt selectief en onder invloed van latere gebeurtenissen kunnen herinneringen vervormd worden. Daar staat echter tegenover dat de manier waarop de gebeurtenissen geïnterpreteerd worden door de mensen die het meemaakten een meerwaarde is voor een historisch onderzoek.

De kwaliteit van een interview hangt met name af van de vragenlijst, de interviewsituatie en de verwerking van de informatie. De positie, de afkomst en het geslacht van de onderzoeker hebben ook invloed op het onderzoeksproces. Naar mijn gevoel was er weinig wantrouwen omdat ik als een studente van Turkse afkomst kwam luisteren naar het levensverhaal van de Turkse migranten. Het onderzoek was dan ook voor een deel een onderzoek naar mijn eigen geschiedenis. Op één na zijn alle interviews in het Turks gehouden om de taalbarrière te omzeilen. Bij de vertaling van de interviews heb ik geprobeerd om zo dicht bij de oorspronkelijke betekenis te blijven. Naast mondelinge bronnen heb ik ook gebruik gemaakt van kranten, tijdschriften, secundaire literatuur, archiefmateriaal en sleutelfiguren op dit gebied, zoals een ex-medewerker van het Inspira Orgaan Turken (IOT).

Gelet op het exploratieve karakter van het onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksopzet met een beperkt aantal respondenten. Tijdens de interviews heb ik gevraagd naar de ervaringen van de migranten. Hierbij heb ik een half- gestructureerde vragenlijst gebruikt. Sommige respondenten ken ik persoonlijk en voor de selectie van anderen heb ik gebruik gemaakt van het Turks- Rotterdamse netwerk. Voor mijn onderzoek heb ik tien diepte-interviews gehouden. De populatie van het onderzoek bestaat uit Turkse arbeidsmigrantanten boven de vijftig jaar in Rotterdam in het jaar 2004. Hoewel deze diepte-interviews de basis voor mijn thesis vormen, zijn mijn opmerkingen ook gebaseerd op korte gesprekken met andere Turkse migranten. Door de meeste migranten werd ik met enthousiasme ontvangen. Enkel werden geërgerd toen ik vertelde dat er een aantal instellingen, zoals het Gemeentearchief Rotterdam, geïnteresseerd waren in mijn onderzoek. Die migranten vonden het niet leuk dat er nu pas interesse in hen werd getoond. Om anonimiteit te waarborgen zijn alleen de initialen van mijn respondenten gebruikt.

1.5. Opbouw van de thesis

In hoofdstuk twee zal ik het theoretisch kader van dit onderzoek uiteenzetten en ingaan op het migratie- en integratiedebat in Nederland. In hoofdstuk drie wordt het migratieproces van Turken beschreven. In het eerste deel van hoofdstuk drie komen de sociaal- economische en maatschappelijke omstandigheden in Turkije aan bod. Hierbij wil ik onderzoeken waarom Turken hun land hebben verlaten om elders te kunnen werken. In het tweede deel van hoofdstuk drie zal ik het migratieproces van Turken naar Nederland bespreken. Hierbij zal ik de verschillende fasen van het migratieproces en het overheidsbeleid behandelen. In hoofdstuk vier zal ik aan de hand van de interviews en bestaande literatuur het integratieproces van Turkse migranten in Rotterdam behandelen. Tenslotte sluit hoofdstuk vijf de thesis af met de conclusie.

2. Historiografie

In dit hoofdstuk zal ik nader ingaan op het migratie- en integratiedebat in Nederland. Hierbij zal ik ook gebruik maken van de verschillende theoretische benaderingen met betrekking tot internationale migratie om meer inzicht te kunnen geven in het migratie- en integratieproces van Turken.

2.1. Migratie

Migratie is een eeuwenoud verschijnsel. Bij migratie verhuizen mensen vrijwillig of noodgedwongen van de ene naar de andere plaats. Migranten verruilen hun vertrouwde omgeving voor een nieuwe plek om economische, politieke, religieuze of individuele redenen. Hoe ver moet iemand zich verplaatsen en hoe lang moet diegene ergens blijven om een 'migrant' genoemd te worden? Hoewel het antwoord op deze vragen per onderzoeker kan verschillen zijn er een aantal aspecten van migratie te onderscheiden die vrijwel in elke definitie terugkomen, namelijk tijd, ruimte en motivatie.⁴

Ten eerste het aspect ruimte: bij migratie is er een beweging van de ene plaats naar de andere plaats. Niet elke verplaatsing wordt echter migratie genoemd. Als voorwaarde voor migratie geldt dat er een grens moet worden overschreden zoals een dorps- stads- of landsgrens.

Ten tweede wordt migratie ook gedefinieerd aan de hand van een tijdscomponent. Het is lastig om te bepalen hoe lang een tijdsbestek moet zijn om van migratie te kunnen spreken. Er moet wel sprake zijn van 'enige permanentie'.⁵ Als bijvoorbeeld een Nederlands gezin op vakantie gaat naar Turkije kunnen we niet van migratie spreken. Volgens Muus moet de migrant de bedoeling hebben zich voor minstens één jaar elders te vestigen.⁶ Naargelang de verblijfsduur kan migratie onderverdeeld worden in circulaire migratie, tijdelijke migratie en permanente migratie. We spreken van circulaire migratie als personen herhaaldelijk heen en weer bewegen tussen dezelfde plaatsen. Een voorbeeld is seizoensmigratie. Tijdelijke migratie is niet- permanente migratie, maar de vraag is dan wat tijdelijk is. Kan circulaire migratie ook tijdelijke migratie zijn? Bovendien zeggen veel migranten dat ze terug zullen keren, maar doen dat niet. Ook zijn er personen die van plan zijn voorgoed te blijven maar die toch terugkeren.

Tenslotte kan bij de definiëring van het begrip migratie de motivatie van de migrant een rol spelen. Werk en inkomen vormen bijvoorbeeld een belangrijk motief bij arbeidsmigratie. Er valt een onderscheid te maken tussen gedwongen en vrijwillige migratie. Politieke vluchtelingen vallen bijvoorbeeld onder gedwongen migratie. Vanwege oorlog, vervolging of honger hebben gedwongen migranten geen andere keus dan migreren. Vrijwillige migranten kiezen zelf om te migreren.

2.2. Migratie en integratie in historisch perspectief

Of Nederland het nou wil of niet, de migratie gaat door. De ervaringen van de laatste dertig jaar zijn uitzonderlijk als we naar de Nederlandse migratiegeschiedenis voor 1970 kijken. Vanaf 1500 tot 1970 heeft de Nederlandse economie veel baat gehad bij de komst van arbeidsmigranten. Na 1970 is dat beeld veranderd. De recente migranten uit niet-westerse landen bleken minder ondernemend, minder

⁴ http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2006-0324-081910/Scriptie_HS.pdf#search=%22kritiek%20op%20neoklassieke%20migratietheorie%22 (02092006)

⁵ Idem

⁶ Muus, P., *De wereld in beweging: internationale migratie, mensenrechten en ontwikkeling* (van Arkel Utrecht 1995) 46.

gekwalficeerd en veel minder zelfstandig dan de gemiddelde Nederlander te zijn, aldus Emmers en Wansink. In de eeuwen daarvoor was het tegendeel het geval. Emmers en Wansink suggereren dat voor het eerst in de migratiegeschiedenis economische migranten een kostenpost en een bron van onwenselijke maatschappelijke ontwikkelingen zijn.⁷

Volgens Lucassen was het aantal vreemdelingen in de zeventiende eeuwse Amsterdam echter net zo groot als in onze tijd en deden die migranten helemaal niet hun best. Destijds zorgde dit echter niet voor beroering bij de burgers.⁸ Lucassen stelt dat migranten in de vroegmoderne periode niet sneller en beter integreerden. Het grote verschil met vandaag de dag is dat niemand zich daar destijds druk om maakte. Autoriteiten maakten zich alleen druk om het grote aantal armen. Net als nu waren alleen migranten met vaardigheden of kapitaal welkom. Er was geen sprake van bezorgdheid over de maatschappelijke positie van de migranten omdat ongelijkheid een normaal verschijnsel was in de vroegmoderne periode. Ook interesseerde het niemand wat de herkomst van de armen was.⁹

Zolang de immigranten hun eigen problemen oplosten en geen beroep deden op de Nederlandse solidariteit, werd het ze niet kwalijk genomen dat ze hun eigen gebedshuizen bouwden, onder elkaar trouwden of hun huwelijkspartner importeerden en dat hun uiterlijk afweek van wat in Nederland gebruikelijk was.¹⁰ Door de groeiende rol van de overheid na de Eerste Wereldoorlog als verstrekker van sociale zorg werd het onderscheid tussen staatsburgers en vreemdelingen relevanter. Na de Tweede Wereldoorlog stond de gelijkheidsgedachte centraal. De staatkundige en ideologische omwentelingen van de afgelopen twee eeuwen hebben er voor gezorgd dat de samenleving zich tegenwoordig grote zorgen maakt over de sociale achterstand van de migranten. Bovendien ergeren autochtonen zich aan het feit dat migranten nog steeds niet zijn zoals zij.¹¹

Turken en Marokkanen worden gezien als slecht integreerbare migranten. Politici als dhr. Wilders trekken de conclusie dat dit door het islamitische geloof komt. Vele goed verdienende directeurs van Amerikaanse en Japanse bedrijven zijn helemaal niet geassimileerd, maar daar maakt niemand zich druk om.¹² Emmer en Wansink suggereren dat er alleen een probleem gemaakt wordt van een 'verliezerscultuur'. Als islamitische migranten ver boven modaal zouden verdienen en geen beroep deden op de sociale zekerheid dan zou de islam niet bekritiseerd worden en de hoofddoek zou dan misschien wel een teken van succes zijn. De Tweede Kamer heeft immers nooit gediscussieerd over het dragen van een kimono of Mao- pak. Japanners en Chinezen zijn immers succesvolle migranten.¹³

De hedendaagse integratie verschilt van dat van de migranten in het verleden. Ten eerste verschillen de recente migranten veel meer van de autochtone bevolking dan in een verder verleden wel het geval was.

⁷ Emmer, P. en H. Wansink, *Wegsturen of binnenlaten? 10 vragen en antwoorden over migratie* (De Arbeiderspers, Amsterdam 2005) 8

⁸ Lucassen, L., *Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in West- Europa* (Oratie, Universiteit van Leiden, 16 mei 2006) 3.

⁹ Idem, 4.

¹⁰ Emmer, P. en H. Wansink, *Wegsturen of binnenlaten? 10 vragen en antwoorden over migratie* (De Arbeiderspers, Amsterdam 2005), 127.

¹¹ Lucassen, L., *Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in West- Europa* (Oratie, Universiteit van Leiden, 16 mei 2006), 14.

¹² Idem, 24.

¹³ Idem, 9.

Integratie verloopt daarom moeizamer dan voorheen. Ten tweede zijn de recente migranten afhankelijk geworden van de verzorgingsstaat die pas na de Tweede Wereldoorlog ontstond. Gastarbeiders die na de economische herstructurering in de jaren zeventig en tachtig werkloos werden, maakten gebruik van de verzorgingsstaat.¹⁴ Deze migranten maakten aanspraak op gemeenschapsmiddelen in de periode waarin ook de autochtone bevolking afhankelijk werd van die voorzieningen en geconfronteerd werd met maatschappelijke onzekerheid. Hierdoor werden migranten gezien als concurrenten in een strijd om schaarser wordende middelen, wat tot gevoelens van wrok leidde.¹⁵

Onvrede bij de autochtone bevolking leidde tot de opkomst van extreem- rechtse politieke partijen. Door het succes van het anti- migratie en anti- migrantensentiment in de politiek, kwamen de gevestigde politieke partijen onder druk te staan om iets aan dit vraagstuk te doen. Hierdoor werd de houding ten aanzien van migranten harder. De nadruk kwam steeds meer te liggen op het feit dat migranten naast allerlei rechten ook plichten hadden.¹⁶ Die plichten hebben betrekking op aanpassing, waarbij het vinden van een baan en het leren van de Nederlandse taal voorop staan. De integratie van migranten kost echter tijd. Uit de migratiesociologie is het allang bekend dat er drie of vier generaties nodig zijn voordat migranten volwaardig deel gaan uitmaken van de ontvangende samenleving.¹⁷ Sommige politici zien dit echter niet onder ogen en wordt de toon van het debat harder. Een voorbeeld is dat er bij de beoordeling van de arbeidsmarktpositie van migranten op gehamerd wordt dat veel migrantengroepen een laag opleidingsniveau hebben, waardoor ze moeilijk toegang tot de arbeidsmarkt hebben. Hierbij gaat men echter voorbij het feit dat juist dat geringe opleidingsniveau het ‘cultureel kapitaal’ was waarop gastarbeiders ooit geworven werden. Niet het opleidingsniveau van de migranten is veranderd, en zowel dan zal het gestegen zijn, maar de werkgelegenheidsstructuur in Nederland.¹⁸ Soortgelijks kan gezegd worden over de gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal door migranten. De gebrekkige beheersing van de taal wordt vaak toegeschreven aan hun gebrekkige motivatie om in de Nederlandse samenleving in te burgeren en het koppig vasthouden aan de eigen cultuur. Hierbij wordt echter over het hoofd gezien dat de integratie van migranten destijds ongewenst was en er geen voorzieningen waren om het integratieproces te doen slagen. Kortom, we kunnen vaststellen dat niet zozeer de veranderende levenssituatie van de migrantengroepen aan de basis ligt van probleemdefinities omtrent die groepen, maar eerder de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden die bepaalde kenmerken van migranten problematiseren.¹⁹

2.3. Migratietheorieën

In dit deel zal ik de verschillende theoretische benaderingen en discussies bespreken die met het begrip migratie samenhangen. Er is veel geschreven over internationale migratie en daarom heb ik gekozen voor een beknopt overzicht van de belangrijkste benaderingen die het meest betrekking hebben op de migratie van Turken.

¹⁴ Burgers, J, ‘Opvanghuis stad. De integratie van migranten in grote steden’, in F. Becker, *Transnationaal Nederland. Immigratie en integratie: het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Wiardi Beckman Stichting/ De Arbeiderspers, Amsterdam 2002) 115-134.

¹⁵ Idem, 124

¹⁶ Idem, 124

¹⁷ http://www.groene.nl/2004/0404/ab_integratie.html (29102006)

¹⁸ Burgers, J, ‘Opvanghuis stad. De integratie van migranten in grote steden’, 124

¹⁹ Idem, 126

2.3.1. Analyseniveau

Er bestaat geen algemene migratietheorie. Er zijn theorieën die proberen te verklaren waarom migratie ontstaat en theorieën die juist het voortduren van migratie behandelen. Bovendien zijn er theorieën waarbij een bepaald analyseniveau wordt gekozen. Vanuit het macroniveau wordt gekeken naar de migratiestroom en haar ontstaan aan de hand van macrostructuren. Het ontstaan van politieke problemen en ongelijkheid tussen landen zijn een aantal factoren die binnen het macroniveau een rol spelen. Het mesoniveau is het niveau waar individuele actoren en macrostructuren in elkaar overvloeien, zoals de factor gezins- economie. Tot slot staan in het microniveau het individu en de individuele motieven centraal.

Als we migratie alleen op het macroniveau benaderen, zullen we de actoren die van belang zijn in migratie onrecht aandoen, wat bezwaarlijk is voor mijn onderzoek omdat ik me richt op de individuele migratiemotieven. Als we migratie puur op het microniveau zullen benaderen, verliezen we de mogelijkheid om migratie met historische veranderingen te verbinden. Als we beide niveaus combineren en migratie in een bredere economische en persoonlijke context bekijken, zal ons begrip over het migratieproces van Turken worden vergroot.²⁰ Dit impliceert echter geen uitsluiting van de factoren op mesoniveau.

2.3.2. Het *push*- en *pull*- model

Een heuristisch instrument om oorzaken van migratie tussen ontwikkelende en ontwikkelde landen, zoals de migratie van Turkije naar Nederland, te onderzoeken is de *push* en *pull*- benadering waarbij migratie wordt geanalyseerd door processen van aantrekking en afstoting zowel op macro- als microniveau. Dit model wordt met name door klassiek economen gebruikt. In de macro- economische visie is migratie een gevolg van *push*- factoren in het herkomstland zoals ongunstige sociaal- economische en politieke omstandigheden. De migranten migreren, in dit geval, naar Nederland waar de *pull*- factoren aanwezig zijn, zoals een gunstiger sociaal- economisch klimaat. Op microniveau staat de individuele migrant centraal waarbij hij de aantrekkingsfactoren van het ontvangende land en de afstotende factoren van het herkomstland tegen elkaar afweegt.²¹

Vanuit deze visie ontstaat migratie vooral doordat vraag en aanbod van arbeid en de inkomens tussen landen verschillen. Op deze manier zou bij het afnemen van de vraag naar laaggeschoolde arbeid de migratie van arbeidskrachten vanzelf afnemen en zich aan de economische omstandigheden aanpassen. Door migratie zouden de verschillen dus verdwijnen en meer evenwicht ontstaan waarna het migratieproces tot stilstand zou komen.²²

Deze visie op migratie als een verschijnsel dat essentieel is gebonden aan economische factoren is slechts gedeeltelijk geldig. Vanuit deze visie is de migratiestroom van Turken naar Nederland onvoldoende te verklaren. Tijdens de economische recessie in Nederland bleven er immers migranten komen. Deze theorieën verklaren bovendien niet waarom sommige personen migreren en anderen niet. Een migratiebeslissing was

²⁰ Moch, L.P., *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Indiana University Press, 2003), 7.

²¹ Massey et. al., 'Theories of international migration: a review appraisal', *Population and Development Review* (1993) 431-466, 434. Goossens, A., *Een Turkse droom die geschiedenis werd; de historische ervaring van Turkse arbeidsmigranten in Antwerpen*. (Gent, 2004)

²² Idem, 449.

niet uitsluitend een rationele afweging van afstotende en aantrekkende factoren. Elke structurele factor (bijv. economische recessie) had een subjectieve kant. Elk migrant had een ‘persoonlijk informatieveld’.²³ Informatie over migratie werd verkregen van familie en kennissen die vaak dezelfde bestemming kozen en elkaar hielpen bij het vinden van werk. Deze netwerken verklaren waarom migranten niet helemaal rationele beslissingen namen en waarom ze bepaalde bestemmingslanden en beroepen kozen. Migratie is dus meer dan een puur economisch fenomeen dat de veranderingen op de arbeidsmarkt reflecteert.

2.3.3. Migratienetwerken

Naast economische theorieën over migratie zijn er theorieën die de aandacht vestigen op migratienetwerken. Het uitgangspunt is dat migratie niet zozeer de keuze van het individu is maar eerder van de sociale groep waarbinnen de migrant zich beweegt. De sociale groep ondersteunt de migrant en verschaft informatie. Deze georganiseerde migratie die steunt op netwerken wordt kettingmigratie genoemd. Door migratie los te koppelen van individuele belangen en verwachtingen kan het in het licht van familiale belangen en strategieën gezien worden als ‘een transactie tussen een uitzendende en ontvangende gemeenschap’.²⁴ De Turkse migratie naar Nederland begon voor de meeste migranten inderdaad niet als een individueel avontuur maar als een onderneming waar het hele gezin belang bij had. In deze kettingtheorie staan de pioniermigranten aan het begin van een migratieketting. De pioniermigranten vertrokken in de jaren zestig naar het buitenland. Daarna raakten hun kennissen, streekgenoten en gezinnen betrokken in de migratiebeweging.

De traditionele theoretische benaderingen bevatten belangrijke handvatten voor onderzoek maar ze geven vaak een te simplistisch beeld van de werkelijkheid en laten bepaalde processen buiten beschouwing. Om een goed beeld te krijgen van de recente migratie is het van belang om migratie uit verschillende disciplines, analyseniveaus of modellen te verklaren. Microniveau benaderingen moeten gecombineerd worden met macroniveau benaderingen. Migratie moet gezien worden als een dynamisch proces waarbij interactie plaatsvindt tussen sociaal- economische structuren, gezins- en individuele beslissingen.

Carling probeert in zijn *aspiration/ ability*²⁵ model verschillende disciplines te betrekken en alle dimensies van het migratieproces te omvatten. Hierbij wordt de migratiestroom zowel vanuit het herkomst- als het bestemmingsland geanalyseerd. Ook wordt de sociaal- economische, politieke en demografische context waarin migratie plaatsvindt bekeken. Volgens het model van Carling is elke migratiebeweging hoofdzakelijk een resultaat van een samenspel tussen macrostructuren (relaties tussen landen en migratiebeleid) en microstructuren (individuele motieven).

2.3.4. Het aspiration/ ability model

Carling introduceerde het concept *involuntary immobility* als de spanning tussen de ‘wil’ (*aspiration*) om te migreren en de ‘capaciteit’ (*ability*) om dat te kunnen doen. Hierbij spelen de factoren die de keuzes en

²³ Moch, L.P., *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Indiana University Press, 2003), 16.

²⁴ Goossens, A., *Een Turkse droom die geschiedenis werd; de historische ervaring van Turkse arbeidsmigranten in Antwerpen*. (Gent, 2004)

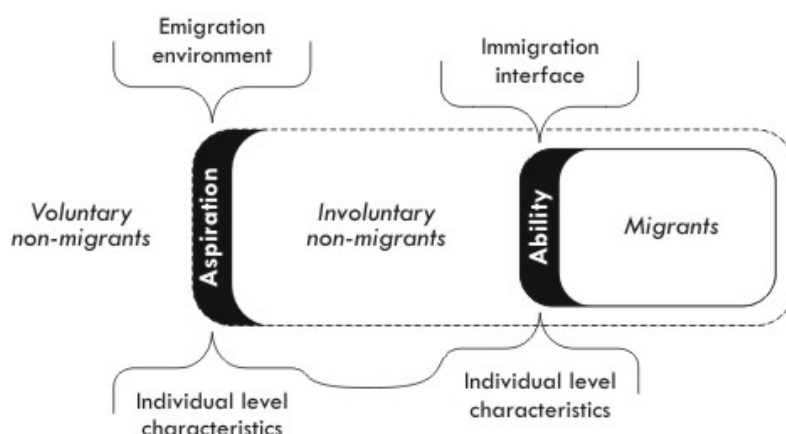
²⁵ Carling, J., ‘Migration in the age of involuntary immobility: theoretical reflections and Cape Verdean experiences’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* (2000) 5-42.

mogelijkheden van potentiële migranten beïnvloeden een belangrijke rol. Met het model probeert Carling duidelijk te maken hoe individuele kenmerken en migratiebeleid van invloed zijn op individuele ‘wensen’ en de ‘capaciteit’ om te migreren.

De ‘wil’ om te migreren wordt op macroniveau beïnvloed door de ‘emigratie omgeving’. Deze ‘emigratie omgeving’ omvat de historische sociale, economische, culturele en politieke context die migratie stimuleert of ontmoedigt. Ook de sociale betekenis van migratie speelt een rol. Op microniveau wordt de wens om te migreren beïnvloed door ‘individuele factoren’ als leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, ouderschap, sociaal-economische situatie, opleiding, werkgelegenheidssituatie en familie- migratiegeschiedenis.

De ‘capaciteit’ om te migreren wordt op macroniveau beïnvloed door een restrictief migratiebeleid, de kosten en risico’s die het met zich meebrengt en de aanwezigheid van netwerken (*immigration interface*). Er zijn verschillende manieren om de migratie- wens te verwezenlijken, namelijk door gezinshereniging, gezinsvorming, schijnhuwelijken, arbeidsmigratie, met een toeristenvisum en illegaal. Op het microniveau spelen weer de individuele factoren een rol.

Figuur 1 Aspiration/ ability model

Het model kunnen we toepassen op Turkse migranten. Sommige personen in Turkije willen migreren. Zij geloven dat ze het beter zullen hebben in een ander land. Sommige Turken kiezen vrijwillig om te migreren en anderen worden gedwongen door slechte politieke omstandigheden. In de tweede helft van de jaren zeventig vroegen bijvoorbeeld enkele duizenden christelijke Turken asiel aan in Nederland. Na de militaire staatsgreep in 1980 vroegen veel Koerden asiel aan.²⁶ In 2004 waren er 95 asielzoekers in Nederland uit Turkije.²⁷

Maar niet iedereen die wil migreren kan ook daadwerkelijk migreren. Uit het bovenstaande blijkt dat er kosten zijn verbonden aan migratie. Ook zijn er andere belemmeringen die de migranten moeten doorbreken. In geval van gezinshereniging moet de migrant een legale status, voldoende inkomen, huisvesting en de benodigde documenten hebben. Diegenen die de belemmeringen doorbreken en de ‘capaciteit’ hebben om te kunnen migreren worden ‘migranten’ genoemd. Diegenen die wel willen migreren maar dat niet kunnen

²⁶ Vermeulen, H. en M. J. A. Penninx, *Het democratisch ongeduld: de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. (Het Spinhuis, Amsterdam 1994) 147.

²⁷ <http://statline.cbs.nl/StatWeb/table.asp?STB=G1.G5&LA=nl&DM=SLNL&PA=03742&D1=0-1,3,7&D2=1-7&D3=0&D4=a&D5=0&D6=a&HDR=T.G3&LYR=G2:0.G4:0> (29102006)

doen worden ‘onvrijwillige niet- migranten’ genoemd. Er zijn nog steeds veel Turken in Turkije die graag willen migreren maar die niet over de drempel van het restrictief migratiebeleid heen kunnen. Velen kiezen er daarom voor om te trouwen met een ingezetene van Nederland, hoewel dat tegenwoordig ook heel moeilijk is geworden. Er worden niet alleen voorwaarden gesteld aan de potentiële migrant in Turkije, zoals leeftijd en de beheersing van de Nederlandse taal, maar ook aan de Nederlandse ingezetene zelf, zoals voldoende inkomen en leeftijd. ‘Vrijwillige niet- migranten’ willen niet migreren en blijven liever in Turkije. Dit wil niet zeggen dat zij niet deelnemen aan transnationale sociale ruimten. Veel migranten sturen een deel van hun inkomen naar hun achtergebleven familie, hoewel dit de laatste tijd minder is geworden. Overschrijvingen van migranten komen direct ten goede aan de achtergebleven familie. Vaak wordt er ook geïnvesteerd in ziekenhuizen en scholen in de streek waar de migranten oorspronkelijk vandaan komen.

Emigratie is in dit model een combinatie van enerzijds het positieve beeld van migratie dat de potentiële migranten hebben en dat ook nog eens versterkt wordt door hun geslaagde netwerken. En anderzijds is het een omstandigheid van de sociaal-economische en politieke *push*- en *pull*-factoren in het herkomst- en bestemmingsland.

2.3.5. Transnationalisme

De laatste jaren is er aandacht gekomen voor een nieuwe manier om het fenomeen migratie te benaderen, namelijk de transnationale theorie. Deze theorie houdt zich bezig met het idee van sociale netwerken, waarbij migratie als een dynamisch proces wordt gezien waarin het herkomstland en vestigingsland met elkaar in verbinding staan.

Deskundigen zijn niet alleen van mening dat de internationale migratiestromen in deze tijd van globalisering omvangrijker en meer gevarieerd van samenstelling zijn maar ook dat er sprake zou zijn van een nieuw soort migratie. Het oude idee was dat migranten zich óf permanent vestigden in het gastland óf slechts tijdelijk bleven en weer terugkeerden naar het herkomstland. Tegenwoordig is het moeilijker om een onderscheid te maken. De hedendaagse ‘transmigrant’ verplaatst zich niet van de ene samenleving naar de andere maar is iemand die in meerdere werelden thuis is, meerdere talen spreekt en vaak zijn of haar brood verdient met grensoverschrijdende economische activiteiten.²⁸ Als gevolg van dit zouden nieuwe, transnationale sociale verhoudingen ontstaan. In dit verband wordt gesproken van de opkomst van ‘transnationale gemeenschappen’ of van ‘transnationale sociale ruimten.’ Voor de hedendaagse transmigrant liggen de sociale bindingen en identiteiten niet meer bij bepaalde sociale groepen in de ene of andere nationale gemeenschap maar bij de nieuwe grensoverschrijdende gemeenschappen.²⁹

De term ‘transnationalisme’ is bekend geworden door het werk van de antropologen Glick- Schiller, Basch en Szanton-Blanc.³⁰ Zij betoogden dat er met het ontstaan van ‘*transnational social fields*’ nieuwe verhoudingen ontstonden tussen herkomst- en gastlanden van internationale migranten.³¹ Het klassieke

²⁸ Snel, E. et. al., ‘Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?’, *Sociologische Gids* 51 (2004) 75- 100, 75.

²⁹ Idem, 75.

³⁰ Glick-Schiller, N., L. Basch en C. Szanton-Blanc, *Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered* (New York Academy of Sciences, New York 1992)

³¹ Gowricharn, R., ‘De duurzaamheid van het transnationalisme. De tweede generatie Hindostanen in Nederland,’ *Migrantenstudies* 4 (2004) 252-268 <http://www.forum.nl/pdf/duurzaamheid-transnationalisme-2.pdf> (01092006)

patroon waarin migranten zich definitief in het gastland vestigden en de banden met het herkomstland verbraken, maakte plaats voor een nieuw patroon. Bij deze auteurs staat de term 'transnationalisme' voor het geheel van grensoverschrijdende betrekkingen tussen herkomst- en gastlanden. Later is ook door Faist³² gesproken over 'transnationale sociale ruimten'. Volgens Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc zijn 'transmigranten' degenen die deze grensoverschrijdende sociale betrekkingen onderhouden.³³ Portes definieert transnationalisme als de proportie van de gemeenschap die betrokken is bij grensoverschrijdende activiteiten.

Kortom transnationalisme is het fenomeen dat moderne migranten in hun gastland in staat zijn, onder andere met behulp van moderne communicatiemiddelen, hun eigen culturele identiteit in relatief grote mate overeind te houden. Deze migranten worden 'transmigranten' genoemd. Transnationalisme duidt op een duurzame diffuse samenleving waarbij migranten niet volledig zullen integreren danwel assimileren.³⁴

Vergeleken met de voorgaande periodes van aanzienlijke migratie is er veel veranderd in het huidige interactieproces tussen immigranten en de ontvangende landen. Door de groei van de wereldbevolking en de ontwikkelingen in de communicatie- en transporttechnologie zijn internationale migratiestromen toegenomen.³⁵ Ondanks pogingen van de West- Europese landen om deze migratiestromen te reguleren en stop te zetten, zijn landen als Nederland onwillig een immigratieland geworden. Volgens de auteurs die de termen diaspora en transnationalisme gebruiken is niet alleen de huidige mobiliteit toegenomen maar er zijn ook nieuwe vormen van migratie en nieuwe typen van immigranten ontstaan.³⁶ Zij zijn van mening dat de 'klassieke immigranten'³⁷ zich aan de ontvangende samenleving aanpassen.

Lucassen noemt een aantal verschillen tussen de 'klassieke' en 'moderne' migranten. Ten eerste leken de 'klassieke migranten' op de autochtone bewoners van het vestigingsland en vielen daardoor niet op, zoals de Hugenoten en Duitse dienstbodes in Nederland. Huidige migranten komen uit Zuid- Oost Europa, Afrika en Azië. Zij vallen meer op door hun huidskleur en andere fenotypische kenmerken. Ten tweede hebben de gevolgen van de transport- en communicatie revoluties, zoals goedkoop en snel reizen, satelliet tv's, telefoons, fax en natuurlijk e-mail, de mogelijkheden om in contact te blijven met het herkomstland en de etnische groep vergroot en het ontwikkelen van transnationale gemeenschappen mogelijk gemaakt. Hierdoor kunnen de migranten enige afstand houden van het vestigingsland en hun transnationale identiteit die de plaats neemt of tenminste in strijd is met de identificatie met het vestigingsland behouden. Hierdoor hoeft er geen sprake te zijn van volledige assimilatie.³⁸ Ten derde is de economische structuur in Nederland vanaf het midden van de jaren zeventig veranderd. Dit zorgde ervoor dat de sectoren waarvoor de gastarbeiders

³² Faist, T. H., 'Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture', *Ethnic and Racial Studies* 23 (2000) 189-222.

³³ Snel, E. et. al., 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', 76.

³⁴ <http://www.knag.nl/263.0.html> (01092006)

³⁵ Mamattah, S., 'Migration and Transnationalism: the Complete Picture? A Case Study of Russians Living in Scotland', *eSharp Identity and Marginality* 6 (2006) http://www.sharp.arts.gla.ac.uk/issue6/issue_6_part2/Mamattah.pdf (01092006)

³⁶ Amersfoort, H. van, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie* (IMES, Amsterdam 2001), 11

³⁷ Vooral de negentiende eeuwse immigranten in de VS. Zie ook Brink, G. van den, *Culturele contrasten: het verhaal van de migranten in Rotterdam* (Bakker, Amsterdam 2006) 301.

³⁸ Lucassen, L., *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since 1850* (University of Illinois Press, Urbana 2005), 6. Lucassen, L., *Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from the Western Europe since 1850* (Cambridge 2004)

oorspronkelijk waren aangetrokken verdwenen. De consequenties voor de gastarbeiders waren enorm; er vielen massa-ontslagen en de werkloosheid nam sterk toe. Tenslotte hebben enerzijds de integratie en assimilatie- discussies een negatief effect op de migranten waardoor ze meer terughoudender worden ten opzichte van de Nederlandse samenleving. Anderzijds is het tegenwoordig makkelijker voor migranten om hun cultuur te behouden omdat de ontvangende staten, beïnvloed door het multiculturalisme, meer ruimte bieden voor het tot uitdrukking brengen van andere culturen.³⁹

De ‘moderne immigranten’ bevinden zich dus in een andere situatie dan de ‘klassieke’ migranten. Ook culturele en politieke instituties maken gebruik van de toegenomen vervoer- en communicatiemiddelen en houden op deze manier de culturele tradities en politieke aspiraties gericht op het land van herkomst in stand waardoor het assimilatieproces niet op gang komt. Op deze wijze ontstaan ‘moderne diaspora’s’ of ‘transnationale gemeenschappen’.⁴⁰

Transnationalisme is dus niet een geheel nieuw verschijnsel.⁴¹ Internationale migratie is altijd gepaard geweest met intensieve economische, sociale en culturele banden tussen migranten en de achterblijvers in het herkomstland. Vroeger onderhielden migranten ook contact met de achterblijvers, ze gingen op bezoek en verleenden financiële steun. Anderzijds zijn veel onderzoekers van mening dat hoewel transnationalisme geen nieuw verschijnsel is, er de laatste decennia een flinke verandering heeft plaatsgevonden. Transnationalisme vindt tegenwoordig in andere omstandigheden plaats dan vroeger. Ten eerste zijn door technologische veranderingen internationale communicatie en transport veel goedkoper en gemakkelijker geworden dan vroeger.⁴² Ten tweede hebben processen van nationalisme in herkomstlanden de betekenis van de nationale identiteit voor migranten versterkt. Zo hebben de Turkse en Marokkaanse overheden imams aangesteld in de diaspora om vervreemding van het herkomstland tegen te gaan.⁴³ Ten derde is door de opkomst van een internationaal mensenrechtenregime de macht van de ontvangende staten om politieke en culturele aanpassing af te dwingen verminderd.⁴⁴

Maar nu er in het migratiebeleid van Nederland en andere westerse landen de nadruk wordt gelegd op integratie en assimilatie reist de vraag hoe transnationalisme zich verhoudt tot integratie in het land van vestiging. In de volgende paragraaf zal daarom kort worden stilgestaan bij de begrippen integratie en assimilatie.

2.4. Integratie en assimilatie

Hoewel er de laatste tijd veel over integratie wordt gesproken, lijkt het steeds onduidelijk te worden wat er precies onder integratie wordt verstaan. Om de verschillen in benadering duidelijk te maken zullen hieronder de definities van een aantal toonaangevende auteurs weergegeven worden.

³⁹ Lucassen, L., *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since*, 17.

⁴⁰ Amersfoort, H. van, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*, 5.

⁴¹ Lucassen, L., *Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from the Western Europe since 1850*, 2.

⁴² [http://www.csm.org.pl/en/files/raports/2006/rap_i_an_0106a.pdf#search=%22Transnational%20Migration%3A%20New%20challenges%20for%20nation%20states%20and%20new%20opportunities%20for%20regional%20and%20global%20development%20\(02092006\)](http://www.csm.org.pl/en/files/raports/2006/rap_i_an_0106a.pdf#search=%22Transnational%20Migration%3A%20New%20challenges%20for%20nation%20states%20and%20new%20opportunities%20for%20regional%20and%20global%20development%20(02092006))

⁴³ <http://www.almonadara.eu/pages/nederlands.html> (01082006)

⁴⁴ Snel, E. et. al., ‘Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?’, 77.

In Kramers Woordenboek staat het volgende: het totstandbrengen van een eenheid; het opnemen in een groter geheel, volledig maken; opnemen van personen van een ander ras of andere cultuur in een samenleving. Volgens Prins houdt integratie in dat de betreffende persoon zowel waarde hecht aan de eigen cultuur als aan het hebben van contacten met Nederlanders.⁴⁵

Integratie kunnen we in twee dimensies delen, namelijk de structurele en culturele dimensie. Bij structurele integratie gaat het om de sociale positie van migranten in de Nederlandse samenleving, voornamelijk hun arbeids- en onderwijspositie. Culturele integratie is te verdelen in een sociaal en een normatief aspect. Enerzijds gaat het om de mate waarin migranten sociaal contact onderhouden met autochtone Nederlanders. Anderzijds gaat het om de mate waarin migranten zich oriënteren op de in Nederland gangbare waarden en normen.⁴⁶ Uit onderzoek blijkt overigens dat beide dimensies van integratie onderling samenhangen. Migrant met een goede sociale positie zijn over het algemeen ook in cultureel opzicht beter geïntegreerd dan andere migranten.⁴⁷ Dit geldt echter niet voor bijvoorbeeld de Chinezen. Chinezen vormen een hechte, gesloten gemeenschap. Ze zijn sociaal- cultureel dus slecht geïntegreerd maar hun maatschappelijke positie is redelijk tot goed.⁴⁸

Van Amersfoort duidt de contacten op institutioneel niveau tussen migranten en samenleving aan als integratie. Integratie vindt plaats op collectief niveau en verloopt via instituties. Integratie vergt ook aanpassing van de omringende samenleving.⁴⁹

De Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, ook wel Commissie Blok genoemd, hanteert de volgende definitie van integratie: 'een persoon of groep is geïntegreerd in de Nederlandse samenleving wanneer er sprake is van gelijke juridische positie, gelijkwaardige deelname op sociaal- economisch terrein, kennis van de Nederlandse taal en wanneer gangbare waarden, normen en gedragspatronen worden gerespecteerd. Integratie is een tweezijdig proces: enerzijds wordt van nieuwkomers verwacht dat zij bereid zijn te integreren, anderzijds moet de Nederlandse samenleving die integratie mogelijk maken.'⁵⁰

Assimilatie betekent in Kramers Woordenboek: gelijkmaken; aanpassen, in zich opnemen. Volgens Prins betekent assimilatie dat de persoon de eigen cultuur niet zo belangrijk vindt, maar contacten met Nederlanders wel.⁵¹ Amersfoort definieert assimilatie daarentegen als het proces van opname van migranten in de ontvangende samenleving.⁵² Lucassen en Penninx beschrijven assimilatie als het gelijk worden van de etnisch- culturele en maatschappelijke positie van de groep nieuwkomers en hun nakomelingen met die van de ontvangende samenleving. Assimilatie veronderstelt in deze definitie niet een volledig opgaan zonder

⁴⁵ Prins, K. S., *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander'; adaptatie van Turken en Marokkanen in Nederland* (Rijksuniversiteit Groningen 1996) 27.

⁴⁶ Vermeulen, H. en M. J. A. Penninx, *Het democratisch ongeduld: de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. (Het Spinhuis, Amsterdam 1994)

⁴⁷ Snel, E. et. al., 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', 79.

⁴⁸ Vermeulen, H. en M. J. A. Penninx, *Het democratisch ongeduld: de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, 226. Brink, G. van den, *Culturele contrasten: het verhaal van de migranten in Rotterdam*, 294.

⁴⁹ Amersfoort, J.M.M. van, *Immigratie en minderheidsvorming; een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973* (Universiteit van Amsterdam 1974) 46.

⁵⁰ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9, 101.

⁵¹ Prins, K. S., *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander'; adaptatie van Turken en Marokkanen in Nederland*, 27-28.

⁵² Amersfoort, J.M.M. van, *Immigratie en minderheidsvorming; een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*, 56.

behoud van eigen kenmerken, maar wel dat leden van een groep zich zelf primair zien als lid van de ontvangende samenleving en ook als zodanig door de ontvangende samenleving beschouwd worden.⁵³

Zoals we hebben gezien bestaan er verschillende definities voor integratie en assimilatie. Dit maakt het er niet even duidelijk op. Zo is de laatste definitie van assimilatie vergelijkbaar met integratie. Assimilatie wordt over het algemeen gedefinieerd als volledige culturele aanpassing en integratie is het vasthouden aan de eigen cultuur en daarnaast ook 'meedoen' met de dominante groep. Kortom integratie betekent het aanpassen aan de Nederlandse waarden en normen, met behoud van de eigen cultuur. Hierbij maken zowel allochtonen als autochtonen aanpassingen aan. Wanneer er sprake is van eenzijdige en volledige aanpassing aan de dominante cultuur dan spreken we over assimilatie.

2.5 Integratie en transnationalisme

Zowel onder migratieonderzoekers als onder politici wordt discussie gevoerd over de relatie tussen transnationalisme en integratie. De gangbare mening in Nederland is dat beide zaken op gespannen voet met elkaar staan.⁵⁴ De aanhoudende identificatie met het herkomstland of met de diaspora zou een belemmering vormen voor de integratie in het vestigingsland.

In de afgelopen jaren is het accent van het Nederlandse politieke debat komen te liggen op culturele inpassing van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving. De VVD verklaarde twee jaar geleden dat ze tegen de mogelijkheid van een dubbele nationaliteit zijn omdat ze de daaruit voortvloeiende dubbele loyaliteiten van migranten onacceptabel vindt. Migrant zouden moeten kiezen voor het vestigingsland. Blijvende bindingen met het herkomstland of met de internationaal gespreide migrantengemeenschappen wordt vanuit deze visie gezien als een belemmering voor integratie. Dit is ook een belangrijk argument tegen de mogelijkheid om migranten die in Nederland wonen de dubbele nationaliteit toe te kennen. Het is echter de vraag of het bezit van een Nederlands paspoort het integratieproces werkelijk versnelt.

Transnationale betrokkenheid van migranten wordt zodoende als een belemmering voor integratie gezien. Er zijn echter onderzoekers die opmerken dat transnationale activiteiten als reizen of geld sturen naar het herkomstland kostbaar zijn en daarom grotendeels voorkomen bij migranten die over de nodige financiële middelen bezitten en dus over een goede maatschappelijke status. Een sterke transnationale betrokkenheid van migranten en integratie hoeven elkaar niet uit te sluiten. Ook merken ze op dat het verband tussen transnationalisme en integratie kan verschillen per sociale klasse. Voor gevestigde migranten die in het vestigingsland tot de middenklasse behoren, kan het herontdekken van de etnische roots een belangrijke symbolische waarde hebben, zonder dat dit hun integratie belemmert. Voor kansarme migranten kan het opereren in transnationale ruimten echter tot gevolg hebben dat ze zich geheel afkeren van het bestemmingsland.⁵⁵

Uit het onderzoek van Snel, Engbersen en Leerkes blijkt dat migranten goed in twee werelden kunnen leven. Een aanhoudende oriëntatie op het herkomstland en landgenoten en de identificatie met autochtone

⁵³ Lucassen, L. en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (Het Spinhuis, Amsterdam 1994), 100.

⁵⁴ Snel, E. et. al., 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', 77.

⁵⁵ Idem, 78.

Nederlanders sluiten elkaar niet uit. Transmigranten voelen vaak sympathie, gehechtheid en loyaliteit met verschillende aspecten van de verschillende nationale samenlevingen en culturen en met verschillende natiestaten. *'Dual identities and loyalties are developed by quite all human beings towards their parents- and (quite) nobody forces us to decide between father and mother'*.⁵⁶ Zoals Pries het ook verwoordt vind ik dat migranten niet gedwongen moeten worden om te kiezen tussen hun herkomstland en vestigingsland. Dit is net als het kiezen tussen vader en moeder. De dubbele identiteit ten opzichte van natiestaten en nationale samenlevingen van transmigranten zou een uitdaging en een dreigement kunnen zijn in het geval van criminele en terroristische groeperingen die misbruik maken van transnationale bewegingen en dubbele nationaliteiten. In veel gevallen is het echter een manier waarop mensen hun leven construeren.

2.6. Besluit

De veronderstelling dat migranten niet helemaal integreren of assimileren en de voorkeur geven aan het leven in een transnationale sociale ruimte waarin de taal, cultuur en sociale contacten van het herkomstland worden behouden is zowel waar als niet- waar, afhankelijk van de onderzochte generatie en de periode.⁵⁷ In de beginfase van de immigratie van 1960 tot 1980, werd zowel door de immigranten als door de ontvangende staten de tijdelijkheidsgedachte gekoesterd. In de loop van de jaren tachtig stelden steeds meer Turken hun remigratie uit of besloten voorgoed om in Nederland te blijven. Vooral voor de eerste generatie migranten is het houden van contact met het herkomstland een normaal gebruik. Na een aantal jaren zien we dat de migranten zich meer gaan interesseren en oriënteren in het bestemmingsland. Turkse migranten beseften pas later dat ze niet zo makkelijk konden terugkeren als ze dachten. Ook het feit dat hun familie en vrienden in hetzelfde land wonen, zorgt ervoor dat de contacten met het herkomstland respectievelijk minder wordt. De eerste generatie migranten leidt een duaal leven in twee landen waarbij ze in geen van beide landen zich helemaal thuis voelen. De tweede generatie migranten die in Nederland is opgegroeid, is minder geïnteresseerd in het herkomstland, spreken de taal vaak niet zo goed en voelen zich zelf een 'vreemdeling' en worden ook zo beschouwd in het herkomstland. Zowel migranten als hun nakomelingen worden daardoor *Almanci*⁵⁸, oftewel 'Duitser', genoemd ongeacht uit welk Europees land ze komen. Binnen de Turkse samenleving is dit begrip ontstaan om de groep Turken in West- Europa aan te duiden.

Minderheden identificeren zich op verschillende manieren; met hun familie, herkomstland, huidskleur en religie. Zulke identificaties hoeven echter niet in strijd te zijn met het gevoel van burgerschap in het bestemmingsland. Alleen wanneer migranten geconfronteerd worden met een ontvangende samenleving, die hun claim op etnische of nationale identiteit ontkent en onderdrukt, zullen er anti- integratie/-assimilatie tendensen ontstaan.⁵⁹ Hoewel de migranten deelnemen in transnationale ruimten concludeert de Commissie Blok dat de individuele integratie goed is gelukt.

⁵⁶ [http://www.csm.org.pl/en/files/raports/2006/rap_i_an_0106a.pdf#search=%22Transnational%20Migration%3A%20New%20challenges%20for%20nation%20states%20and%20new%20opportunities%20for%20regional%20and%20global%20development%202%20\(02092006\)](http://www.csm.org.pl/en/files/raports/2006/rap_i_an_0106a.pdf#search=%22Transnational%20Migration%3A%20New%20challenges%20for%20nation%20states%20and%20new%20opportunities%20for%20regional%20and%20global%20development%202%20(02092006))

⁵⁷ Lucassen, L., *The immigrant threat*, 166.

⁵⁸ Zie ook: Lucassen, *The immigration threat*, 166.

⁵⁹ Lucassen, L., *Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from the Western Europe since 1850*, 14.

3. Migratieproces van Turken

Om op een genuanceerde manier over migratie te spreken, horen alle betrokken partijen aan bod te komen, namelijk naast de migranten zelf ook het herkomstland en het bestemmingsland. In het eerste deel van dit hoofdstuk zal ik kort ingaan op de sociaal- economische en politieke omstandigheden in Turkije. Daarna zal ik het verloop van het migratieproces van Turken in Nederland weergeven.

3.1. Migratie uit Turkije ...

Hoewel de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten, veroorzaakt door veranderingen in de West- Europese economie, een belangrijke reden is voor de migratie van Turkse arbeidskrachten, spelen sociaal- economische en politieke factoren in Turkije ook een rol. Belangrijke factoren die de migratie van Turkse arbeidskrachten kunnen verklaren zijn onder meer de enorme bevolkingsgroei en werkloosheid.⁶⁰

3.1.1. Algemene ontwikkelingen

Door de Tweede Wereldoorlog stagneerde de industriële ontwikkeling in Turkije. Economische problemen zoals inflatie en schaarste namen toe. Het éénpartijensysteem werd afgeschaft en een meerpartijensysteem ingevoerd. Bij de verkiezingen in de jaren vijftig leed de partij die gesticht was door Mustafa Kemal Atatürk, de Republikeinse Volkspartij, een nederlaag en kwam de Democratische partij, partij van de grootgrondbezitters, aan de macht. Na aanvankelijk neutraal te zijn gebleven, besloot Turkije in 1945 alsnog de zijde van de geallieerden te kiezen. Na de oorlog zocht Turkije, in het klimaat van de beginnende koude oorlog, de bescherming van de VS. De VS beloofden in 1947 door de *Trumandoctrine* steun aan alle regimes die werden bedreigd door de communisten. De door de VS aangeboden economische hulp was welkom gezien de kritieke situatie waarin zich de Turkse economie na de oorlog bevond. Vanaf dat moment werd Turkije opgenomen in het Westers veiligheidssysteem en nam deel aan de Koreaanse oorlog. In ruil daarvoor, werd ze lid van de NAVO.⁶¹

3.1.2. Economische ontwikkelingen

Het nieuwe economische beleid na de oorlog bracht belangrijke veranderingen in de landbouw teweeg. Landbouw was de belangrijkste economische activiteit in Turkije. Ongeveer 41 % van het nationaal inkomen en 80% van de export kwam uit de landbouw. Meer dan drie vierde van de actieve bevolking was in de landbouwsector werkzaam.⁶² Door de Marshallhulp en het economische liberaliseringsbeleid van de Turkse regering konden grootgrondbezitters hun land moderniseren. Dit leidde in Centraal- Anatolië tot een agrarische ‘revolutie’. De mechanisatie in de landbouw ging gepaard met concentratie van landbouwgronden in de handen van grootgrondbezitters. Veel landbouwers konden niet concurreren met de gemoderniseerde boerderijen. Ze werkten zich in de schulden en werden verplicht om hun gronden te verkopen.⁶³

⁶⁰ Lucassen, L., *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since 1850*, 146.

⁶¹ Zürcher, Een geschiedenis van het moderne Turkije (1995) 257. http://www.tulp.leidenuniv.nl/content_docs/wap/ejz15.pdf (12032006)

⁶² Paine, S., *Exporting workers: the Turkish case* (Cambridge University Press, Londen 1974), 36.

Het gevolg van de desintegratie van de primaire sector en werkloosheid door mechanisatie was een massale rurale uittocht. Omdat er niet in geslaagd werd om het overschot aan arbeidskrachten op te vangen, werd aan het einde van de jaren vijftig de werkloosheid één van de grootste problemen van de Turkse economie. De economische crisis ging gepaard met een sociaal- politieke crisis. De ontevredenheid verklaart de staatsgrepen in 1960, 1971 en 1980.

3.1.3. Demografische ontwikkelingen

De meest aangrijpende ontwikkeling in het naoorlogse Turkije was de bevolkingsexplosie die het land onderging.⁶⁴ Het begon in de jaren vijftig toen het platteland beter bereikbaar werd door de aanleg van wegen. Hierdoor begon ook de hygiëne en de medische zorg te verbeteren. De bevolking begon hard te groeien en is in de periode 1969-1988 verdubbeld. De bevolkingsdruk op het platteland, waar de mechanisatie minder arbeidskrachten nodig maakte, en de aantrekkingskracht van de industrialisatie in de grotere steden zorgden voor een trek uit het platteland naar de steden.

De interne migratiestromen lopen in drie richtingen.⁶⁵ De grootste migratiestroom is die van het Oosten naar het Westen met name naar de grote steden Izmir, Ankara en Istanbul. Ten tweede de migratiestroom van hoog gelegen gebieden naar de kleine steden die in bekkens zijn gesitueerd. Ten derde de migratiestroom van de minder ontwikkelde binnenlanden naar de economisch sterkere kustgebieden. Interne migratie in Turkije heeft geleid tot voortgaande urbanisatie waardoor ongeveer 65% van de bevolking in steden woont.⁶⁶ In de meeste gevallen migreerde de echtgenoot alleen. De rest van het gezin bleef achter om het aanwezige familiebedrijfje te beheren.

De totale beroepsbevolking in Turkije is fors gegroeid tussen 1960 en 1988 (tabel 1) maar relatief minder snel dan de gehele bevolking. Deze minder snelle groei kan verklaard worden door de afgenomen participatiegraad: in 1960 was bijna 78% van alle 15-65 jarige Turken economisch actief, in 1988 is dat percentage gezakt naar bijna 56%. Hiervoor zijn twee belangrijke redenen te geven die elkaar versterken; 'het aandeel van de landbouw in de totale werkgelegenheid is afgenomen. En er heeft een sterke migratie van het platteland naar de stad plaatsgevonden: waar voorheen vrouwen en jongeren op het platteland ingeschakeld worden in het economische proces, ziet men na de migratie naar de stad enerzijds vrouwen zich beperken tot het huishouden en anderzijds schoolparticipatie van jongeren toenemen.'⁶⁷ Daarnaast hebben de arbeidsmigratie en de geldzendingen bijgedragen tot een hogere schoolparticipatie en daarom een vermindering van de participatiegraad.

⁶³ Groot, A. H. de, 'Turkije' in R. Peters, *Van vreemde herkomst: Achtergronden van Turkse en Marokkaanse landgenoten* (Wereldvenster, Houten 1987), 188.

⁶⁴ http://www.tulp.leidenuniv.nl/content_docs/wap/ejz15.pdf (12032006)

⁶⁵ Bakker, *Geschiedenis van Turkije* (2002), 177.

⁶⁶ Sunier, *Turkije; mensen, politiek, economie, cultuur* (1998), 56.

⁶⁷ Muus, J., en Penninx, R., *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland; een analyse van de ontwikkeling tussen 1970-1990, een vooruitblik op te verwachten immigratie en de consequenties voor beleid* (ISGCMO, Amsterdam 1991), 36.

Tabel 1. Indicatoren van de groei van de bevolking, de beroepsbevolking en de werkgelegenheid in Turkije, 1960-1988.⁶⁸

	1960	1966	1976	1981	1988
Totale bevolking (× 1.000.000)	27,8	32,4	41,2	45,9	54,3
Beroepsbevolking (× 1.000.000)	12,9	14,0	17,4	18,5	20,6
Participatiegraad (%)	77,9	71,3	66,1	60,8	55,6
Werkloosheid (%)	2,9	3,4	8,5	6,9	8,3
Totale werkgelegenheid (× 1.000.000)	12,5	13,5	15,9	17,2	18,9
Waarvan: landbouw (%)	76,1	70,4	59,6	55,3	49,3
Industrie (%)	6,4	8,0	11,6	12,2	13,7
Bouwnijverheid (%)	2,9	4,4	4,7	4,8	5,4
Mijnbouw (%)	1,0	1,0	1,2	1,1	1,1
Overig (%)	13,6	16,2	22,9	26,6	30,5

3.1.4. Emigratie

Aan het einde van de jaren vijftig kwam de Turkse migratie naar West- Duitsland op gang. De tijdelijke export van arbeidskrachten werd een aantrekkelijke beleidsoptie vooral door de instroom van geld uit Europa via de arbeidsmigranten.⁶⁹ In de jaren zestig werd de emigratie staatspolitiek. Het beheer van de emigratie werd toevertrouwd aan de Turkse Arbeidsvoorzieningenorganisatie. Tussen 1961 en 1975 werden er ruim 810.000 Turken naar het buitenland gestuurd om te werken. Volgens Gitmez emigreerden 120.000 tot 150.000 Turken illegaal.⁷⁰ Vooral tussen 1970 en 1974 migreerde zeker 40 % van de migranten met een toeristenpaspoort.

De emigratie werd door de opeenvolgende regeringen verder gestimuleerd om enerzijds tegemoet te komen aan het werkloosheidsprobleem en anderzijds om het evenwicht op de handelsbalans te herstellen. De geldzendingen van de arbeidsmigranten vormden een belangrijke bron van harde buitenlandse valuta. In de jaren zeventig verstuurd Turkse arbeidsmigranten voor meer dan één miljard dollar per jaar aan deviezen. De deviezenstroom kende twee bronnen enerzijds werden door de bilaterale overeenkomsten familiale bijdragen, zoals kinderbijslag, via de Europese instellingen automatisch overgemaakt naar Turkije. Anderzijds maakten de Turkse arbeidsmigranten een deel van hun loon over aan hun familie in Turkije.⁷¹

⁶⁸ Idem, 36.

⁶⁹ Paine, S., *Exporting workers: the Turkish case*, 36.

⁷⁰ Martin, *The unfinished story: Turkish labour migration to Western Europe* (International Labour Office, Geneva 1991), 7.

⁷¹ Goossens, A., *Een Turkse droom die geschiedenis werd; de historische ervaring van Turkse arbeidsmigranten in Antwerpen* (Gent, 2004)

Tabel 2. Door de Turkse Arbeidsvoorzieningsorganisatie naar het buitenland gezonden arbeiders naar land van bestemming, 1961-1988⁷²

	1961-1974	1975-1988	Totaal
Totaal	810.029	488.261	1.298.759
West- Duitsland	649.257	8.745	658.002
Australië	5.806	4.854	10.660
Oostenrijk ⁷³	36.491	2.883	39.843
België	15.864	309	16.173
Frankrijk	55.943	127	56.070
Nederland	24.862	429	25.291
Zwitserland	7.130	3.283	10.413
Irak	-	38.388	38.388
Koeweit	-	1.350	1.350
Libië	1.934	186.738	188.672
Saoedi Arabië	507	220.258	220.765
Jordanië	-	1.180	1.180
Jemen	-	1.065	1.065
Overige landen	12.235	18.652	30.887

In de periode 1960- 1974 werd de sterke groei van de arbeidsmigratie in belangrijke mate bepaald door de vraag en systematische werving van West- Europese landen (tabel 2). Vanaf de jaren zeventig daalde het aantal migranten in het kader van arbeidsovereenkomsten wegens de recessie in Europa. In 1974 werd een wervings- en toelatingsstop afgekondigd voor arbeidsmigranten. Als gevolg hiervan nam het aantal illegale migranten toe. Door de geboortes en gezinshereniging steeg de Turkse migrantenbevolking in Nederland en heel Europa. Het aantal gastarbeiders dat naar Nederland gezonden werd in de periode 1975-1988 bedraagt 429 terwijl er volgens gegevens van het CBS in dezelfde periode 132.500 Turken immigrerden.⁷⁴ Een groot deel van deze migranten kwam in het kader van gezinshereniging en gezinsvorming.

Sociologe Abadan- Unat onderscheidt vijf periodes in de Turkse migratie. De eerste periode loopt van 1956 tot 1961. In deze periode emigreerden hooggekwalificeerde vakmensen. In april 1957 werd een groep Turkse technici uitgenodigd door het ministerie van Werkgelegenheid van de deelstaat Schleswig- Holstein voor een vervolgopleiding in West- Duitsland. De bedoeling was om hen na hun opleiding als voorman terug te zenden naar Duitse fabrieken in Turkije. Het project liep echter niet zoals verwacht. Na afloop van het opleidingsprogramma keerden de technici niet terug naar Turkije. Zij vonden een baan in Duitsland met

⁷² Muus, J., en Penninx, R., *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland*, 37.

⁷³ 'De jaargetallen voor Oostenrijk tellen in de bron niet op tot 39.843. daardoor tellen ook de totalen voor de twee perioden niet op tot het eindtotaal (verschil = 469).'

⁷⁴ <http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?LA=nl&DM=SLNL&lp=Search%2FSearch> (01112006) Bijlage 4.

name in de scheepswerven in Hamburg.⁷⁵ In de tweede periode, van 1961 tot 1972, groeide de emigratie enorm waarbij de Turkse overheid wervingsovereenkomsten sloot met meerdere landen. In het eerste vijfjaren plan in 1963 staat dat de export van (ongekwalificeerde) arbeidskrachten naar West-Europa één van de mogelijkheden was om de werkloosheid in Turkije te verlichten.⁷⁶ De overboekingen van spaargelden van Turkse arbeidsmigranten waren een belangrijke factor in het ondersteunen van de Turkse economie in de jaren zeventig. De verwachte economische groei van de overheid bleef echter uit omdat het geld niet efficiënt werd geïnvesteerd in kapitaalgoederen. Er werd bijvoorbeeld veel onroerend goed gekocht. De Turkse overheid reguleerde en stimuleerde de emigratie naar West-Europa in de veronderstelling dat arbeidsmigranten geschoold zouden terugkeren. Een derde periode begon door de dalende olieprijs en de recessie van 1973-1974. In deze periode werd een migratiestop afgekondigd waardoor de illegale migratie steeg. De periode tussen 1975 en 1978 was een vestigingsfase waarin veel Turkse migranten zich 'voorgoed' vestigden in de bestemmingslanden. Na 1974 waren (naast illegale migratie) gezinshereniging en gezinsvorming kenmerken van de migratie. De laatste periode van 1978 tot 1985 wordt gekenmerkt door enerzijds strenge migratiecontrole en anderzijds de zichtbare aanwezigheid van Turkse gemeenschappen in de bestemminglanden.⁷⁷

In eerste instantie kwamen de migranten voornamelijk uit de steden. De bevolking in de steden was beter geïnformeerd en mobieler. Wel waren veel personen die als stedeling werden geregistreerd in wezen afkomstig van het platteland, die na een kort verblijf in de stad naar het buitenland migreerden. Deze twee stappen- migratie kwam vaak voor.

In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, waren de meeste migranten niet werkloos toen ze naar Europa migreerden. De migranten waren vaak mannen tussen de twintig en veertig jaar. Ook lag het gemiddelde opleidingsniveau hoger dan die van de gemiddelde Turkse arbeidersbevolking. Bovendien was het opleidingsniveau van de Turkse migranten in Nederland hoger dan de eerdere migranten uit Italië en Spanje.

Hoewel de emigratie van Turken vaak wordt verklaard door werkloosheid en demografische druk schrijft Akgündüz⁷⁸ echter dat die twee factoren de migratiestroom onvoldoende verklaren. De Turkse economie presteerde volgens hem goed en de fabrieken in de grote steden hadden een tekort aan geschoolde arbeiders. Het waren vooral de economische ontwikkelingen in het kleinbedrijf en in de kleinere steden op het platteland die veel personen stimuleerden om in Europa werk te zoeken. Deze vorm van industrialisatie leidde tot weinig werkgelegenheid zodat wegens de druk van de bevolkingsgroei en de voortdurende uitwijzing van arbeid van de agrarische sector, de druk om te emigreren steeg. De officiële werkloosheid steeg ondanks de massale emigratie in de periode van 1962-1977.⁷⁹ Ook de politiek van de Turkse overheid die op het Westen was gericht speelde een belangrijke rol bij de migratie.

⁷⁵ Akgündüz, A. 'Een analytische studie naar de arbeidsmigratie van Turkije naar West-Europa, in het bijzonder naar Duitsland en Nederland 1960-1974', *Sociologische Gids* 40 (1993), 353.

⁷⁶ Martin, *The unfinished story: Turkish labour migration to Western Europe*, 12.

⁷⁷ Abadan- Unat, N., *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa* (Istanbul 2002) 37.

⁷⁸ Akgündüz, A., *Labour Migration from Turkey to Western Europe, 1960-1974: A Multidisciplinary Analysis* (Amsterdam, 2006)

⁷⁹ Penninx, R., 'A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey', *International Migration Review* (1982), 792.

3.1.5. Besluit

In dit deel heb ik een kort overzicht gegeven van de omstandigheden in Turkije in de periode waarin de emigratie begon. Migratie uit Turkije kan verklaard worden door industrialisering, mechanisatie, bevolkingsdruk, werkloosheid en politiek. In dit hoofdstuk ben ik uitgegaan van de omstandigheden op macroniveau. De individuele migrant heeft nauwelijks aandacht gekregen. Bij migratiebeslissingen speelt de afweging van voor- en nadelen van blijven en vertrekken een relevante rol. Bij het verklaren en interpreteren van migratiestromen moeten we niet alleen kijken naar economische *push*- en *pull*-factoren maar ook rekening houden met de actieve rol van staten, van individuele contacten en sociale netwerken.

3.2. ...naar Nederland

In 1960 waren er 22 Turken in Nederland met een geldige werkvergunning.⁸⁰ In 2004 vormden Turken (352.000) de grootste groep niet-westerse allochtonen in Nederland, gevolgd door Surinamers (325.000) en Marokkanen (306.000).⁸¹ Door de industriële ontwikkeling in Nederland nam de vraag naar arbeidskrachten in korte tijd sterk toe. Omdat Nederlanders zelf geen laag en ongeschoold werk wilden doen, begon Nederland begin jaren zestig net als andere West-Europese landen arbeiders uit andere landen te rekruteren. In verband hiermee werden verdragen gesloten tussen Nederland en Italië (1960), Spanje (1961), Portugal (1963), Turkije (1964) en Marokko (1969).

In dit hoofdstuk zal ik het verloop van het migratieproces van Turken in Nederland weergeven. Hierbij staan de interacties tussen de ontvangende samenleving en de migranten centraal. De migratiegeschiedenis van Turken in Nederland kunnen we in vier fasen onderscheiden. Deze verschillende fasen weerspiegelen bovendien de verschillende stadia van het integratieproces.

3.2.1. Fase 1: 1964-1973: gastarbeid

Het belangrijkste kenmerk van de eerste fase van ‘echte gastarbeid’ is dat zowel de migranten als de Nederlandse samenleving dachten dat de migratie en het verblijf in Nederland en in andere West-Europese landen tijdelijk zou zijn.

Met de economische opleving in Nederland en de daarmee samenhangende stijging van het gemiddelde opleidingsniveau, daalde de belangstelling voor arbeid die door zijn gebrek aan toekomstperspectieven, aanzien en aard onaantrekkelijk was voor Nederlanders.⁸² Het ging vooral om het verrichten van ongeschoold en laaggeschoold arbeid in arbeidsintensieve industrieën: mijnen, hoogovens, levensmiddelen, textiel en rubber. In de scheepsbouw en metaalsector was er vraag naar geschoolde en gekwalificeerde arbeiders. Voor dit soort werk waren er weinig Nederlanders te vinden. In de jaren zestig rekruteerden wervingsbureaus, in opdracht van bedrijven en de regering, arbeidskrachten in onder andere Turkije. De hoofdgedachte was dat gastarbeiders niet meer nodig zouden zijn als deze sectoren geherstructureerd zouden worden, want na de herstructurering zou dit soort werk niet meer bestaan.⁸³

Werkgevers ronselden direct in de rekruteringslanden. Zij spiegelde de gastarbeiders aanlokkelijke voorwaarden voor wat betreft huisvesting, loon en vakantieregeling. Ook traden de eerder aangekomen migranten op als bemiddelaar en gaven namen van familie en vrienden door aan hun werkgevers die hen uitnodigde om te komen werken.⁸⁴ Dat had als voordeel dat de familie en kennissen die al in de fabrieken werkten, zich verantwoordelijk voelden voor de nieuwkomers en een oogje in het zeil hielden.⁸⁵ De overheid

⁸⁰ Obedijn, H.L.M., ‘Van internationale forens tot immigrant’ in *Tijdschrift voor geschiedenis* 100 (1987), 460.

⁸¹ CBS, *Allochtonen in Nederland 2004* (Voorburg/ Heerlen 2004), 11.

⁸² Aksoycan- de Bever, I., *Mediterrane Nederlanders*, 11.

⁸³ Penninx, M.J.A., ‘Turken in Nederland: migratiegeschiedenis en zorg voor allochtone ouderen’ in Can-Engin, H. (eds) *De positie van Turken in Nederland. 2004 veertig jaar migratie* (IOT, Utrecht 2004), 68.

⁸⁴ Penninx, R. en L. van Velzen, *Internationale arbeidsmigratie*, 90.

⁸⁵ Cottaar, A., *Ik had een neef in Den Haag: nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Waanders, Zwolle 1998), 147.

bemoeide zich niet met de werving en verleende achteraf de vergunningen die de immigranten nodig hadden om legaal in Nederland te verblijven.

Prof. Talas, de toenmalige minister van Arbeid van Turkije had het rotatieprincipe geformuleerd: de trekarbeiders zouden een aantal jaren in West-Europa werken, daar industriële scholing en ervaring opdoen en geld sparen, om daarna weer in de Turkse economie ingezet te worden. Turkse migranten zelf zagen hun werkverblijf ook als tijdelijk. Migratie was een kans om in enkele jaren als ‘alleenstaande’ man, gezinnen bleven achter omdat ze geld zouden kosten, door hard werken en geld te sparen een beter bestaan op te bouwen in het herkomstland.⁸⁶ De meeste jongere migranten, vaak ook ongehuwd, zagen migratie als een avontuur naar het begeerde Europa.

De situatie in Nederland zag er toen voor de Turkse migranten heel anders uit dan nu. Er was in deze periode nauwelijks sprake van een sociaal-maatschappelijk beleid voor buitenlandse werknemers. Noch de overheid, noch de bedrijven namen de verantwoordelijkheid op zich. De tijdelijkheidsgedachte en de gedachte dat Nederland geen immigratieland was, stond centraal in de nota *Buitenlandse werknemers* van 1970. In deze periode kwam de uitdrukking ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ in zwang, met het oog op remigratie.⁸⁷ Pas begin jaren tachtig begon de overheid zich langzamerhand te realiseren dat de tijdelijkheidsgedachte een fictie was.

Een voorziening als een taal cursus bestond toen niet. Het ging er om dat migranten na aankomst zo snel mogelijk aan het werk gingen. Hun bestaan in Nederland was marginaal: de gastarbeiders kon je bij wijze van spreken alleen op de markt op zaterdagmorgen in het openbare leven zien of als je natuurlijk in dezelfde fabriek werkte. De voorzieningen voor hen waren ook minimaal. Ze hadden alleen een aparte ruimte in het woonoord waar ze konden bidden.⁸⁸ De huisvesting van de migranten was een groot probleem; de alleenstaande mannen waren gehuisvest in woonoord op fabrieksterreinen of in pensions in de binnensteden. Vooral in pensions leefden de mannen opeengepakt in kleine behuizing. Ook kwam het voor dat de lakens ‘nooit koud werden’⁸⁹ omdat de bedden beslapen werden door meerdere mannen die in wisselende diensten werkten. De pensions verkeerden vaak in slechte staat van onderhoud en dikwijls ontbraken noodzakelijk voorzieningen als verwarming en wasfaciliteiten. De factoren voor de woningnood waren discriminatie, lage lonen, de zwakke rechtspositie, de onzekerheid over de verblijfsduur en het gebrek aan informatie.⁹⁰ Dit was natuurlijk geen aantrekkelijke situatie om het thuisfront te vertellen. Met name tijdens vakanties kreeg het thuisfront een veel mooier beeld voorgeschoteld dan in werkelijkheid. De migranten gingen met een tweedehands auto die vol zat met cadeaus naar de dorpen van herkomst. Daar maakten ze plannen voor investeringen in met name huizen.⁹¹

⁸⁶ Lucassen, L., *The immigrant threat: The integration of old and new migrants in Western Europe since 1850* (University of Illinois Press, Urbana/ Chicago 2005) 147.

⁸⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9. 518.

⁸⁸ Penninx, M.J.A., ‘Turken in Nederland’, 69.

⁸⁹ Cottaar, A., *Ik had een neef in Den Haag: nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Waanders, Zwolle 1998) 149.

⁹⁰ Aksoycaan- De Bever, I., *Mediterrane Nederlanders*, 119.

⁹¹ Penninx, M.J.A., ‘Turken in Nederland’, 69.

Netwerken

Tot 1973 konden de Turkse arbeidsmigranten via directe werving door bedrijven en werving via lokale arbeidsbureaus naar West- Europa komen. Werving vormde wel een belangrijk mechanisme voor arbeidsmigratie maar was zeker niet de enige methode. Ook begin jaren zeventig kwamen velen door middel van verwanten, dorpsgenoten en kennissen naar Europa. Ze kwamen officieel als migranten die op voorspraak van de al gevestigde migranten op naam geworven werden, of onofficieel waarbij de migrant rekende op de medewerking van de al gevestigde migranten om aan werk en vergunningen te komen. Netwerken vormen een belangrijke verklaring van het verschijnsel dat sommige dorpen en streken in Turkije een sterke uitloop van emigranten kennen en andere niet of nauwelijks.⁹³ In sommige gevallen was er ook sprake van georganiseerd (mis-)bruik zoals, betaalde intermediairs, gefingeerde arbeidscontracten, paspoortverwisselingen en dergelijke. Na 1973 werd kettingmigratie beperkt door een restrictief toelatingsbeleid. Ondertussen waren Turken in Turkije zich ervan bewust dat migratie een belangrijk middel kon zijn voor sociale en economische stijging. De mogelijkheid om als ‘toerist’ te gaan werd riskanter voor de nieuwe migranten en de migranten die al in Nederland gevestigd waren.

Herkomstplaatsen van Turken in Nederland

Uit het bovenstaande blijkt dat de keuze van een migrant om te migreren en de keuze van een vestigingsplaats in binnen- of buitenland meestal wordt beïnvloed door de aanwezigheid van familieleden, streekgenoten en landgenoten in de desbetreffende vestigingsplaats. Turkse migranten hebben in alle landen met een Turkse minderheid voor belangrijke clusters uit bepaalde herkomstregio's gezorgd. In sommige landen met een relatief kleine aantal Turken is het aandeel van personen uit een relatief klein gebied zeer groot. 25.000 Turken in Zweden komen uit de provincie Konya. 8.000 van hen komt uit hetzelfde

⁹² Gemeentearchief Rotterdam/ A. Groeneveld

⁹³ Obedijn, H.L.M, 'Van internationale forens tot immigrant' , 460.

districthoofdstad en 34 omliggende dorpen. Hiermee heeft de helft van de bewoners het district verlaten. Die Turken wonen sterk geconcentreerd in Stockholm. België kent ook een sterke concentratie uit het district Emirdağ (provincie Afyon). Daar komt de helft van Turkse gemeenschap in België vandaan.⁹⁴

De meeste Turken in Nederland komen uit provincies in Centraal- Anatolië en de Zwarte- Zee regio. Één derde van de Turken in Utrecht komt uit de provincie Konya, vooral uit het district Karaman (nu is het een provincie). Uit het eerder genoemde district Emirdağ wonen de meeste personen in Haarlem (1.600-2.400 van de 4.000 Turken). De Turkse gemeenschap in de naburige gemeente IJmuiden komt vrijwel geheel uit Emirdağ. Dit geldt ook voor Zeeuws- Vlaanderen waar meer dan 90% van de Turken uit drie dorpen in Emirdağ afkomstig is. Het district Felahiye (Kayseri) levert ook een aantal interessante concentraties op; Oudenbosch (60%), Breda (30% vooral uit twee dorpen) en Dordrecht (voornamelijk uit het dorp Kayapinar). Driekwart van de Turken in Kampen komt uit het district Posof (Kars). De provincie Gaziantep kent concentraties in Epe (10%), Olst (50%), Medemblik (50%) en Hoorn (80%). In het Zeeuwse Reimerswaal waar ongeveer 150 Turken wonen, komt circa 90% uit Elaziğ. Meer dan de helft van de Elaziğ'ers in Nederland woont in Den Haag. Daar komt 10 % van de Turkse populatie uit Elaziğ en de meeste wonen in de Schilderswijk.⁹⁵

Wat Rotterdam betreft wonen er 23.759 migranten die in Turkije zijn geboren. De oudste inwoner is in 1910 geboren in Çayiralan (Yozgat). De drie jongste Turkse Rotterdammers zijn in 2005 in Istanbul geboren. Uit het onderzoek dat ik heb verricht naar de herkomstplaatsen van Turkse Rotterdammers valt op te maken dat er uit elke stad in Turkije wel iemand in Rotterdam woont.⁹⁶ Rotterdam is bij wijze van spreken Turkije in het klein. De minste personen zijn geboren in Hakkari, gelegen in Zuid- oost Turkije, namelijk twee. Uit de Centraal- Anatolische provincie Aksaray komen de meeste migranten, namelijk 2.228, 2.209 van hen komt uit dezelfde provinciehoofdstad. De provincies waar meer dan 1000 migranten zijn geboren zijn ook provincies gelegen in Centraal- Anatolië; Yozgat (2.017), Karaman (1.841), Kayseri (1.712), Sivas (1.427) en Kirsehir (1.296). In de grote steden Ankara en Istanbul zijn respectievelijk 951 en 560 Turkse Rotterdammers geboren. Het hoge aantal migranten uit Centraal- Anatolië is te verklaren door de Nederlandse wervingsbureau's die in deze gebieden rekruteerden en zoals eerder al vermeld door kettingmigratie. Het meest voorkomende geboortjaar van de Turkse migranten in Rotterdam die in Turkije zijn geboren is 1971. Dit betekent dat het aantal migranten dat naar Rotterdam is gekomen in het kader van gezinshereniging en / of gezinsvorming aanzienlijk hoger is dan het aantal gastarbeiders zelf.

3.2.2. Fase 2: 1973- 1980: gezinshereniging

Na de eerste oliecrisis in 1973 en de wervingsstop was voor Turken gezinshereniging de voornaamste (legale) vorm van migratie. Nadat de migranten hadden besloten om te migreren kwamen ze weer tot een moeilijke beslissing te staan; blijven of gaan? Bijna alle migranten kwamen met het idee om geld te sparen en weer terug te gaan naar Turkije. Migratie zou de positie van de migrant in zijn herkomstplaats moeten

⁹⁴ Exter, J. den, 'Regionale herkomst van Turken in Nederland' in Migrantenstudies (Bohn Stafleu van Loghum bv, Houten 1993) 19.

⁹⁵ Idem, 22.

⁹⁶ Zie bijlage 2.

versterken. Het plan was om op basis van een betere positie terug te keren. Maar van sparen kwam niet veel terecht door de financiële verplichtingen in het herkomstland, niet alleen tegenover het eigen gezin maar ook tegenover andere familieleden. Ook besteedden ze een groot deel van hun inkomen aan huisvesting.⁹⁷ Bovendien werd het na de migratietop riskanter om terug te keren want dan zou er geen mogelijkheid meer zijn om weer naar Europa te komen. Een volgend dilemma was: blijf ik hier alleen of laat ik mijn gezin overkomen? Een groot aantal Turken liet hun gezinnen in deze periode overkomen als de regels dat toestonden;

De voorwaarden voor gezinshereniging zijn in de notitie 'Gezinshereniging en verblijfsrechtelijke positie van kinderen van migranten' (Ministerie van Justitie, 30 juni 1983) als volgt omschreven:

'a) leeftijdsgrenzen: Alleen minderjarige kinderen (21 jaar) komen voor toelating in aanmerking. In verband met huisvestingsproblemen is onder bepaalde voorwaarden een uitloop tot 23 jaar mogelijk.

b) voorafgaand verblijf: Vereist is voorafgaand verblijf van één jaar in Nederland van de vreemdeling met wie de her- of vereniging wordt beoogd.

c) huisvestingsvereiste: De in Nederland gevestigde vreemdeling dient over passende huisvesting voor zijn gezin te beschikken.

d) voldoende middelen van bestaan: Diegene die gezinshereniging wenst, dient te beschikken over een inkomen dat tenminste gelijk is aan het bestaansminima in de zin van de Algemene Bijstandswet.⁹⁸

Een voorwaarde was dus dat migranten over een passend huisvesting moesten beschikken maar zij hadden nog geen toegang tot de sociale woningbouw. Hierdoor kochten de migranten vaak een oud pand in één van de wijken die aan stadsvernieuwing toe waren. Dit was in een periode waarin de huren en huizenprijzen explosief gestegen waren.⁹⁹

Door de gezinshereniging veranderde de situatie van de migranten in de Nederlandse samenleving. De 'onzichtbare' migranten die 's morgens vroeg uit hun pension vertrokken en 's avonds laat van werk kwamen, werden door gezinshereniging 'zichtbaar' in de samenleving. Ze woonden nu in een wijk, er moest boodschappen gehaald worden, kinderen moesten naar school en dergelijke. Kortom, ze moesten gaan participeren/ integreren in de Nederlandse samenleving. De migranten kwamen nu in aanraking met andere kanten van de Nederlandse samenleving waarin ook de voorzieningen om het integratieproces goed te laten verlopen ontbraken.¹⁰⁰

Wat het beleid betreft, bleef in de jaren zeventig, net als in de voorgaande jaren, de ambivalentie in het immigratiebeleid en het beleid ten aanzien van immigranten in Nederland bestaan. Tot het eind van de jaren zeventig werd nog steeds vastgehouden aan de gedachte dat Nederland geen immigratieland was. Aan de andere kant nam Nederland in tegenstelling tot de buurlanden, geen strenge maatregelen tegen immigratie. Hoewel gezinshereniging officieel niet gewenst was, werd het in de jaren 1976-1981 niet sterk afgeremd. Aan het eind van de jaren zeventig veranderde langzaam het denken in de politiek en beleid. In 1978 werd hiermee afgerekend met de tijdelijkheidsgedachte voor de Molukkers.¹⁰¹ In 1979 gaf het rapport

⁹⁷ Aksoycan- De Bever, *Mediterrane Nederlanders*, 25.

⁹⁸ Muus, J., en Penninx, R., *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland*, 24.

⁹⁹ Penninx, M.J.A., 'Turken in Nederland', 70.

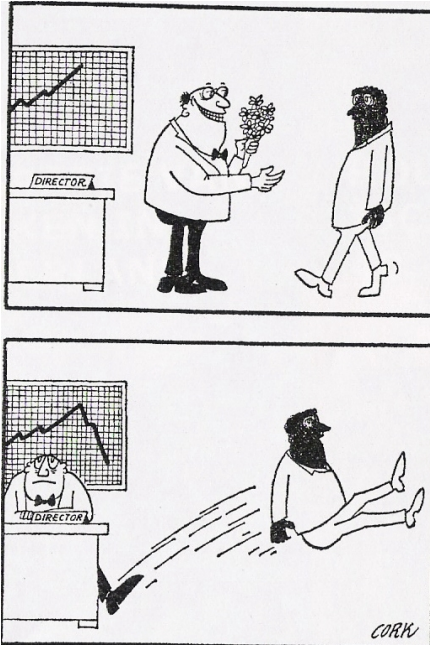
¹⁰⁰ Idem, 70.

¹⁰¹ Lucassen, J. & R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993*, 147.

'Etnische minderheden' van de WRR een aanzet om dit inzicht ook op andere immigrantengroepen te laten gelden.

3.2.3. Fase 3: 1980-1985: Economische achteruitgang en gemeenschapsvorming

Een voor zich sprekende illustratie uit '*Foreigners in our Community*'¹⁰²

De eerste helft van de jaren tachtig is voor de meeste Turkse migranten één van de moeilijkste perioden geweest. De slechte economische ontwikkelingen in Nederland hadden grote gevolgen voor de gevestigde gezinnen. Vanaf het midden van de jaren zeventig was er een economische herstructurering ingezet. Dit zorgde ervoor dat de werkgelegenheid waarvoor de gastarbeiders oorspronkelijk waren aangetrokken, geautomatiseerd werden of verdwenen: textiel bijvoorbeeld werd overgeplaatst naar lage-lonen-landen. De consequenties voor de gastarbeiders waren enorm; er vielen massa-ontslagen en de werkloosheid nam sterk toe. Gastarbeiders werden als laatkomers en 'minder geschikten' als eerste ontslagen. In 1985 stonden tegenover 35.000 Turkse werknemers ruim 24.000 als

werkloos geregistreerd. Een onderzoek onder 2000 Turkse gezinshoofden wees uit dat 32% van de Turkse gezinshoofden werkloos was en 10% kreeg een uitkering op grond van de WAO. Van de Nederlandse gezinshoofden was op dat moment 4% werkloos.¹⁰³ Veel migranten kwamen in een onzekere situatie terecht. Velen werden langdurig werkloos of werden met een WAO-uitkering naar huis gestuurd.

Behalve door gezinshereniging en gezinsvorming werd de Turkse migratie in deze periode gevoed door politieke vluchtelingen. De staatsgreep van het Turkse leger in 1980 leidde tot de komst van een aantal vluchtelingen waarvan de meeste goed opgeleid waren. Ondanks de komst van de vluchtelingen was er tijdens deze periode een negatief migratiesaldo ontstaan. De immigratie van de gezinsleden daalde sterk en remigratie nam toe. Voor Turken die in Nederland bleven, veranderde er veel. De gemeenschapsvorming die sinds 1975 begonnen was, ging door. Er ontstonden verschillende Turkse organisaties die nu gericht waren op voorzieningen in Nederland. Die voorzieningen moesten tegemoetkomen aan de behoeften van een steeds groter wordende groep: religieuze organisaties, moskeevoorzieningen, de eerste initiatieven voor Turkse en islamitische scholen, een poging tot oprichting van een islamitische omroep, 'al deze ontwikkelingen getuigden van de opbouw van een eigen gemeenschap, die ernaar streefde op belangrijke punten eigen voorzieningen te organiseren.'¹⁰⁴ De islam was één van de belangrijkste punten waarop die identiteit en eigenheid tot uitdrukking kwam. Steeds sterkere interne organisatie en de ontwikkeling naar gemeenschapsvorming werd mede mogelijk gemaakt door het nieuwe minderhedenbeleid.

¹⁰² Heere, D. van en H. Hidalgo, *Buitenlandse arbeiders in Rotterdam*, 10.

¹⁰³ Obedijn, H.L.M., 'Van internationale forens tot immigrant', 472.

¹⁰⁴ Penninx, M.J.A., 'Turken in Nederland', 71.

De Mevlana moskee is in april 2006 gekozen tot het mooiste gebouw van de stad Rotterdam.¹⁰⁵

Het rapport *Etnische minderheden* (1979) van de WRR vormde een belangrijk maatstaf voor het minderhedenbeleid in de jaren tachtig. In dit rapport werd benadrukt dat het verblijf niet tijdelijk was. De gedachte ‘integratie met behoud van eigen identiteit’ van de jaren zeventig moest verlaten worden. Het beleid moest gericht zijn op de volwaardige deelneming van de minderheden aan de samenleving met gelijke kansen, rechten en plichten en zonder discriminatie. Ook moest aanpassing aan beide kanten gebeuren. In praktijk werd het eigen identiteit wel behouden, niet met het doel op terugkeer maar in het belang voor emancipatie in eigen kring. Emancipatie in eigen kring zou moeten bijdragen aan integratie.¹⁰⁶ In het nieuwe minderhedenbeleid werd aan eigen organisaties van minderheden een belangrijke rol toegekend zowel voor het bewaren en ontwikkelen van ‘de eigen identiteit in een multiculturele samenleving’, maar ook voor de maatschappelijke integratie van Turken in de samenleving.¹⁰⁷

Bovendien bracht in 1980 het ministerie van Onderwijs een beleidsplan uit voor onderwijs aan ‘culturele minderheden.’¹⁰⁸ De twee doelstellingen waren: gelijkwaardigheid van culturen in het onderwijs en gelijke kansen. Er waren twee voorzieningen beschikbaar voor het bereiken van de eerste doelstelling: het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) en het Intercultureel Onderwijs. Het OETC was in het begin van de jaren zeventig opgezet met de tijdelijkheidsgedachte om de herintegratie van de kinderen in het land van herkomst te vergemakkelijken. In de jaren tachtig was het de bedoeling dat OETC het welzijn en de etnische identiteit zou bevorderen en kinderen tegen vervreemding van hun ouders en familie beschermen. Dit zou bijdragen aan betere schoolprestaties.¹⁰⁹ Het laatste doel moest bereikt worden door meer nadruk te leggen op onderwijs in het Nederlands als tweede taal en door meer contact tussen ouders en school. Later in de jaren tachtig kwam de nadruk te liggen op OETC als vorm van taalondersteuning bij het leren van het

¹⁰⁵ <http://www.rotterdammers.nl/gebouwen/mevlana.htm> (09082006)

¹⁰⁶ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9, 519.

¹⁰⁷ Penninx, M.J.A., ‘Turken in Nederland’, 71.

¹⁰⁸ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (1994) 151.

¹⁰⁹ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (1994) 152.

Nederlands. De emancipatiefunctie bleef echter naast de taalondersteunende functie het uitgangspunt.¹¹⁰ Nadat de taalondersteunende functie voor het Nederlands niet werd aangetoond, werd OETC in 1992 Onderwijs in Allochtone Levende Talen (OALT) genoemd. In de Wet OALT van 1998 wordt onderscheid gemaakt in OALT als taalondersteuning en OALT tot voordeel van cultuureducatie. Sinds 1 augustus 2004 is het OALT afgeschaft omdat het integratie zou belemmeren en het leren van het Nederlands centraal moest staan.¹¹¹ De grondgedachte achter Intercultureel Onderwijs was dat autochtone en allochtone leerlingen voorbereid moesten worden op een harmonieus samenleven in een multiculturele of multi-etnische samenleving.¹¹² Nu wordt het afgeschafte ‘onderwijs in eigen taal’ sterk bekritiseerd, terwijl het destijds het centrale doel was van het minderhedenbeleid.¹¹³

3.2.4. Fase 4: 1985-2004: ‘gebonden tegen wil en dank’

Vanaf 1985 is gezinsvorming een belangrijke factor voor het stijgen van de immigratie: er komen nieuwe volwassenen uit Turkije als partner voor de in Nederland opgegroeide kinderen. In de volgende tabel staat het aantal migranten dat door middel van gezinsvorming naar Nederland kwam in de periode 1995-2004.

Tabel 3: Immigratie van Turken naar migratiemotief: gezinsvorming, 1995-2004¹¹⁴

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
1819	2543	2662	2636	2347	2560	3231	3566	3870	2539

In deze periode neemt ook het zelfstandig ondernemerschap van Turken toe en een deel van deze ondernemers is succesvol.¹¹⁵ In politiek opzicht is er een sterke participatie van Turkse Nederlanders op nationaal niveau in de Tweede Kamer en vooral op lokaal niveau in een aantal steden.¹¹⁶ In de jaren negentig verschuift het minderhedenbeleid naar integratiebeleid. Een verschil is dat het integratiebeleid zich meer richt op individuen binnen groepen die achtergesteld zijn. Ook is het sterk gericht op het vergroten van de participatie op de arbeidsmarkt en in het onderwijs.¹¹⁷

Het Strategisch akkoord van het kabinet uit 2002 gaat uit van de stelling dat integratie wederzijdse aanpassing veronderstelt, ‘integratie met behoud van pluriformiteit’.¹¹⁸ Nieuwkomers en uitkeringsafhankelijke oudkomers werden verplicht om een inburgeringscursus te volgen. De noodzaak van het leren van de Nederlandse taal is een lange tijd miskend door de regering. Ook is de regering niet tijdig ingegaan op de adviezen van het WRR. De maatschappelijke discussie over integratie van allochtonen en de opvang van immigranten na 1989 heeft bijgedragen aan een grotere beschikbaarheid van taalcursussen voor migranten. Toch is het aanbod kleiner dan de vraag. Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat het

¹¹⁰ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9. 533.

¹¹¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9. 533.

¹¹² Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (1994) 152.

¹¹³ Burgers, J., ‘Opvanghuis stad. De integratie van migranten in grote steden’, 124.

¹¹⁴ CBS, Immigratie van Niet-Nederlanders naar migratiemotief

¹¹⁵ Obedijn, H.L.M., ‘Van internationale forens tot immigrant’, 472

¹¹⁶ Penninx, M.J.A., ‘Turken in Nederland’, 71

¹¹⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9. 519

¹¹⁸ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9. 520

rendement van inburgeringscursussen laag is.¹¹⁹ Er wordt te weinig maatwerk aangeboden. Migranten met verschillende achtergronden worden in dezelfde klas gestopt: personen die niet eens de lagere school hebben afgemaakt komen terecht in dezelfde klas met personen die de hoge school hebben afgerond. In deze periode werd bovendien de leeftijds- en inkomenseis verhoogd bij gezinsvorming om immigratie moeilijker te maken. In 2004 is er een flinke daling van de immigratie van echtgenoten uit Turkije wegens de strengere eisen (tabel 3).

Ondanks de steeds groter wordende verscheidenheid blijft de Turkse gemeenschap in veel opzichten toch sterk als gemeenschap fungeren dan andere groepen, zoals Antillianen, Marokkanen of Surinamers. 'Een groter aantal interne initiatieven en voorzieningen, een effectievere sociale controle die jeugdcriminaliteit beperkt houdt en een netwerk van met elkaar verbonden organisaties, leidt er aan de ene kant toe dat de Turken in de Nederlandse samenleving soms de naam heeft een sterk gesloten groep te zijn, maar fungeert aan de andere kant als krachtige springplank voor participatie in de Nederlandse samenleving.'¹²⁰

3.2.5 *Besluit*

De migratie van Turken naar Nederland was in eerste instantie hoofdzakelijk een beweging van mannelijke arbeidskrachten geweest. Na 1973, het jaar van de eerste oliecrisis en de migratiestop, was arbeidsmigratie als toelatingsgrond weggefallen. Voor Turken was vanaf dat moment gezinshereniging en later gezinsvorming de voornaamste vorm van legale immigratie. Na het wegvallen van legale mogelijkheden om als arbeidsmigrant naar Nederland te komen, heeft een deel van de Turkse migranten zijn toevlucht gezocht in de asielstatus. Illegale migratie was tenslotte een laatste mogelijkheid om naar Nederland te komen.

Uit voorgaande alinea's blijkt dat niet alleen spanningen op de arbeidsmarkt en het beleid en regelgeving van het immigratieland bepalende factoren zijn voor immigratie. In het geval van Turkse migratie blijkt ook de eigen dynamiek van de migranten in Nederland zelf via gezinshereniging tot verdere immigratie aanleiding te geven.¹²¹

Deze wisselwerking kan geïllustreerd worden aan de hand van de economische ontwikkeling in Nederland en het beleid ten aanzien van immigratie. In de jaren zestig bestond in Nederland een situatie waarin migranten makkelijk werk konden vinden vanwege tekorten op de Nederlandse arbeidsmarkt. De werving van Turkse arbeidskrachten betekende niet alleen een vergroting van de arbeidsmarkt voor Turkije, die daarvoor geen migratiegeschiedenis met Nederland had, maar het was ook een uitgelezen kans op lotsverbetering voor de individuele gastarbeider. Ook degenen die niet officieel waren geworven, konden zonder veel problemen migreren en hier een baan vinden. Als de migranten na aankomst werk vonden, konden ze een arbeidsvergunning en vervolgens een verblijfsvergunning krijgen.

Na 1973 ontstond krapte op de arbeidsmarkt in Nederland en veranderde het toelatingsbeleid. Hierdoor werd arbeidsmigratie vrijwel onmogelijk gemaakt. Alleen gezinshereniging of gezinsvorming waren onder bepaalde voorwaarden toegestaan. De migranten voor wie deze alternatieven niet mogelijk waren, kwamen

¹¹⁹ <http://www.d66integratie.nl/page/downloads/hoofdstuk10.pdf> (01012006)

¹²⁰ Penninx, M.J.A., 'Turken in Nederland', 72

¹²¹ Muus, J., en Penninx, R., *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland*, 10-11

als illegale het land binnen. Illegale migranten steunden wel op de hulp van hun familie en vrienden in Nederland. Meestal wisten ze van tevoren dat ze een verblijfplaats en een baan konden krijgen. Als ze geluk hadden, vonden ze zelf of meestal de familieleden een Nederlandse gevestigde waarmee de illegale migrant een (schijn-)huwelijk kon sluiten en alsnog via gezinsvorming legaal in het land kon blijven.

Niet alleen het overheidsbeleid ten aanzien van immigratie is in de loop der tijd veranderd, ook is in de afgelopen jaren een belangrijke koerswijziging te zien in het beleid ten aanzien van allochtonen. Tot de zeventig was het beleid gebaseerd op de tijdelijkheidsgedachte. De tijdelijkheidsgedachte was van beslissende invloed geweest op de manier waarop de overheid de groepen migranten heeft benaderd en loopt als een rode draad door het gevoerde beleid. In 1980 werden de bakens verzet. De tijdelijkheidsgedachte werd opgegeven en de integratie van migranten werd de voornaamste doelstelling van het overheidsbeleid.

De opvatting dat de overheid tot taak heeft alle ingezetenen van Nederland een menswaardig bestaan te garanderen is een tweede rode draad die in het beleid te onderkennen valt. Het tijdelijkheidprincipe en de ideologie van de verzorgingsstaat stonden echter met elkaar op gespannen voet; 'naarmate een gastheer beter voor zijn gasten zorgt, zullen deze minder geneigd zijn te vertrekken.'¹²²

Het onderwijsbeleid voor buitenlandse kinderen bevatte ook tegenstrijdigheden; in 1974 werd voor hen de mogelijkheid geschapen tot het volgen van onderwijs in eigen taal en cultuur, binnen de normale lesroosters. Enerzijds werden voor buitenlandse kinderen maatregelen genomen die hun integratie in het land van herkomst zou vergemakkelijken. Anderzijds werden er maatregelen genomen die hun integratie in Nederland zou moeten bevorderen. Uiteindelijk is het OETC/ OALT afgeschaft omdat het integratie zou belemmeren.

Ook het arbeidsmarktbeleid vertoonde dualisme. Enerzijds besloot de overheid in 1975 tot regularisatie van een groot aantal illegale buitenlandse werknemers. Anderzijds kwam de overheid met plannen voor een 'oprotpremie'.¹²³ Ook moest een wetsvoorstel voor sommige buitenlandse werknemers het vinden van een baan in Nederland moeilijker maken.

De Nota die de overheid in 1975 publiceerde bevat ook tegenstrijdigheden waaruit de tweeslachtige koers blijkt.¹²⁴ 'Behoud van de eigen identiteit' wees op een pluralistisch beleid maar concrete maatregelen duiden vaak op een streven naar assimilatie. De norm (tijdelijkheidsgedachte en pluralistisch beleid) botste vaak met de realiteit (permanent verblijf en assimilatiestreven).

¹²² Entzinger, H., 'Overheidsbeleid voor immigranten' in Berg-Eldering, L. van, Van gastarbeider tot immigrant: Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985 (1986) 48.

¹²³ Idem, 52.

¹²⁴ Idem, 53

4. Turken in Rotterdam

Turkse gastarbeiders op Schiphol, 1964.¹²⁵

In dit hoofdstuk staat de historische ervaring van de Turkse migranten in Rotterdam zelf centraal. Als we spreken over de Turkse arbeidsmigranten in Rotterdam betekent dit echter niet dat zij een homogene groep vormen. Omwille van een gemeenschappelijke migratie- ervaring beschouw ik de eenheid van de Turkse arbeidsmigranten in Rotterdam echter groot genoeg om ze als groep te bespreken. Niet alle aspecten van de migratiegeschiedenis zullen aan bod komen. Ik heb voornamelijk die aspecten behandeld die een eerste kennismaking met het verleden van Turkse arbeidsmigranten in Rotterdam mogelijk maakten, zoals de migratiemotieven, verwachtingen en ervaringen in Rotterdam.

Een tweede opmerking die ik vooraf wil maken is dat de thema's die in dit hoofdstuk ter sprake komen, in nauw verband met elkaar staan en een thema kan in meerdere deelhoofdstukken ter sprake komen. Het eerste deelhoofdstuk blikt terug op de motivatie van de Turkse migranten om te migreren en de verwachtingen die gekoesterd werden. Een economische doorlichting van Rotterdam in de jaren zestig en zeventig zal aan bod komen evenals waar de Turkse migranten hoofdzakelijk werden tewerkgesteld en welke positie ze bekleedden. Ook komt het beleid van de stad Rotterdam aan de orde, daarbij zal ik trachten het vestigingspatroon van de Turkse migranten te verklaren. Tot slot zal ik de sociaal- culturele aspecten van de migranten bespreken.

¹²⁵ <http://www.anno.nl/anno/anno/i001352.html> (01102006)

4.1. Turks droombeeld

In dit eerste deelhoofdstuk peil ik naar de motivaties en verwachtingen van de Turkse migranten in Rotterdam. Ik heb hoofdzakelijk gebruik gemaakt van de citaten uit de interviews. Op deze manier kunnen we de verschillende aspecten van de migratiegeschiedenis vanuit de perceptie van de Turkse migranten bekijken.

In de loop van de jaren zestig is Rotterdam een echte immigratiestad geworden. Grote groepen Italianen, Spanjaarden, Turken, Marokkanen, Chinezen en Kaapverdianen vestigden zich in de stad. Ondertussen kent Rotterdam meer dan 178 verschillende nationaliteiten. In 2004 woonden er 44.861 Turken in Rotterdam. De tweede grootste groep etnische minderheden na Surinamers (52.521)¹²⁶

De Turkse senioren in Rotterdam behoren tot de eerste generatie migranten die naar Nederland kwamen om er te werken. Sommigen van hen kwamen via een ander West-Europees land. Waar ze ook naar toe gingen, ze vertrokken uit Turkije met het idee om een paar jaar in Europa te werken en terug te keren.

*Toen we kwamen dachten we dat we snel terug zouden keren. We wilden werken en een huis kopen in Turkije. Ons plan was om terug te keren nadat we een huis hadden gekocht. Nu hebben we wel een huis in Turkije maar we zijn helaas nog niet teruggekeerd.*¹²⁷

*Ik zal het je helemaal vertellen. Ik zal één jaar blijven en daarna zal ik vertrekken en een paard- en wagen kopen.*¹²⁸

*Een huis kopen en geld verdienen en wegwezen. Mijn leeftijdsgenoten en diegenen die ouder zijn dan ik denken allemaal dit. Maar iedereen bracht zijn gezin en we bleven hier.*¹²⁹

Dat de migranten naar Nederland wilden gaan om te werken, wil niet zeggen dat de migranten werkloos waren. Een groot deel van de migranten had wel werk:

*Dankzij een familielid ben ik naar Rotterdam gekomen. Hij zei dat hij me naar Europa zou sturen. Hij schreef me in bij een wervingsbureau en na zes dagen werd ik opgeroepen. Ik was jong, had mijn school afgemaakt en begon pas met werken en ik was ongehuwd. Ik wilde een auto kopen en Europa zien. Toen ik hier kwam, bleef ik hier. Ik zei telkens: 'ik ga vandaag. Ik ga morgen' maar het is er niet van gekomen.*¹³⁰

*Ik kwam hier om te werken. Ik had in Turkije werk maar diegenen die uit Nederland kwamen, wandelden in pak en hadden een stropdas om. Wij dachten dat hier het geld voor het oprapen lag.*¹³¹

¹²⁶ <http://rotterdam.buurtmonitor.nl/> (06062006)

¹²⁷ Interview Ü. A.

¹²⁸ interview O. B.

¹²⁹ Interview M. K.

¹³⁰ interview F. K.

¹³¹ Interview O. A.

*Ik had werk, maar dat werk was zo: Je zaait. Je ploegt. Je eet. Voor de rest is er niets. Daarom, om meer geld te verdienen.*¹³²

Zoals uit de bovenstaande citaten en uit diverse onderzoeken blijkt dat de Turkse migranten hoofdzakelijk economische motivaties hadden om te migreren. Dit wordt door diverse bronnen bevestigd. Een voorbeeld is het SPC¹³³- onderzoek waarbij 81% van de onderzochten ‘een hoger inkomen verdienen’ als reden voor hun vertrek aanhaalde. Dit was echter belangrijker voor de onderzochten uit het platteland (92%) dan voor de stedelijke steekproef (73%). Soortgelijke resultaten werden gemeld zowel door Abadan- Unat als Tuna. Uit beide onderzoeken komt de bijna eenzijdige financiële motivatie van de dorpsmigrant naar voren.¹³⁴ Andere redenen waren: schuld aflossen, een opleiding volgen, reizen en vreemde talen leren.¹³⁵

In deze onderzoeken blijkt dat de nadruk gelegen was op ‘ontevredenheid over’ werkgelegenheid. De migranten wilden meer verdienen en dat geld investeren in hun geboorteplaats om daar vervolgens een beter leven te hebben. De arbeiders wilden vaak sparen om bij terugkeer van baan te veranderen door een kleine onderneming te beginnen of om een onafhankelijke landbouwer te worden.

4.2. Gezinshereniging

Uit de voorgaande blijkt dat de migranten hier tijdelijk zouden blijven. Nu weten we echter dat dat in de meeste gevallen niet zo is verlopen. Hierbij rijst de vraag waarom de zogenaamde tijdelijke migratie omslaat in het laten overkomen van gezinsleden.

Ten eerste werd het door de migratiestop riskanter voor arbeidsmigranten om terug te keren. Als ze zouden terugkeren, was er geen weg meer naar Nederland. De consequenties die aan remigratie verbonden waren, namelijk het verlies van verblijfsvergunningen en geen recht meer op hernieuwde toelating tot Nederland als de remigratie zou mislukken, deed voor veel migranten de weegschaal doorslaan naar blijven.¹³⁶ Sommigen bleven omdat ze nog niet voldoende hadden gespaard. Deze migranten konden niet met lege handen naar huis terugkeren. Ook waren er ook individuele redenen van sociale aard, zoals huwelijks- en gezinsproblemen, om in Nederland te blijven en tot gezinshereniging over te gaan.

Mijn zoon stuurde mij een brief uit Turkije. Hij schreef dat ik hem naar Nederland moest halen anders zou ik hem nooit meer mogen zien. Ik denk dat hij dacht dat ik hier voor mijn plezier was. Ik stuurde mijn gezin elke maand geld. Hij dacht waarschijnlijk net als iedereen dat hier het geld voor het oprapen lag. Hij had geen stimulans meer om te studeren en wilde graag naar Nederland komen. Zijn vrienden zeiden tegen hem waarom hij nog moeite deed om te studeren als hij toch naar Nederland kon gaan. Iedereen wilde naar het

¹³² Interview A. B.

¹³³ Staats Planning Commissie

¹³⁴ Paine, S., *Exporting workers: the Turkish case*, 87

¹³⁵ Neuloh, ‘Structural Unemployment in Turkey: Its Relation to Migration’, 66

¹³⁶ Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*, 72

begeerde Europa gaan. Ik kon natuurlijk niet weigeren, zodoende heb ik mijn gezin naar Nederland gehaald.

¹³⁷

*Ik had mijn vrouw en kinderen alleen achtergelaten. Zij hebben in Turkije ook moeilijke tijden gehad. Een aantal dorpelingen hadden al hun gezinnen over laten komen. De vriendinnen van mijn vrouw zeiden dat ik een andere vrouw had in Nederland omdat ik hier alleen bleef. Zij was al die roddels zat en ik ook. Naarmate mijn kinderen ouder werden, kregen ze ook meer behoefte aan een vader. Mijn vrouw kon het niet meer aan in haar eentje. Ik wilde zelf ook niet meer alleen zijn. Het werd ook steeds moeilijker om mijn gezin en mezelf te onderhouden.*¹³⁸

*Ongeveer in 1979 besloot ik om in Nederland te blijven. In Turkije waren het roerige tijden. Mijn broertje in Turkije schreef me een brief waarin stond dat mijn oudste zoon zich met allerlei zaken had bemoeid. Daarna ging ik naar Turkije om de situatie met mijn eigen ogen te zien. Vervolgens heb ik hun naar Nederland gehaald. Zodoende zijn we hier gebleven. Nu kan ik ook niet weg gaan. Als ik wil gaan, zegt mijn vrouw dat ze daar niemand heeft; geen vader, geen moeder, geen broer, geen zus. De kinderen zijn hier. Ik ga wanneer ik wil. Mijn vrouw heeft gelijk, ik heb daar nog familie.*¹³⁹

Eerst was het welzijn van het gezin één van de belangrijkste factoren om te migreren. Vervolgens werd het een factor om langer te blijven en tot gezinshereniging over te gaan. Tegenwoordig zijn de (klein-) kinderen een reden om voorgoed in Nederland te blijven en de terugkeer af te stellen.

4.3. Gastarbeiders in Rotterdam

'Ze zijn naar Afrika gekomen. Alsof ze bomen kaptten, hebben ze zwarte mensen uit hun woonplaats ontworteld en op schepen gezet. De koers van de schepen was richting Amerika. Het waren blanke mannen die dit hadden gedaan. Hun doel was het verkopen van zwarte mensen op de markt net als dieren. Er was iemand tussen diegenen die verkocht werd, zijn naam was Kunta Kinte. Sindsdien was de gemeenschappelijke naam van de mensen die uit hun woonplaats ontworteld werden Kunta Kinte.

*Ik ben ook in 1962 naar Duitsland gegaan om er te werken. Mijn naam is ook Kunta Kinte. Het enige verschil met de mannen uit Afrika is dat ze hun dwingend en met zweepslagen hadden meegenomen. Maar wij zijn zelf, vliegend van geluk gegaan. Wij waren op zoek naar brood. Brood was in Duitsland. Zo begon de migratie naar brood...*¹⁴⁰

In de voorgaande hoofdstukken is al benadrukt dat er een arbeidstekort in West-Europese landen was, waaronder Nederland. Ook Rotterdam kampte met dit probleem. In eerste instantie zochten Rotterdamse bedrijven arbeiders in de eigen regio en andere delen van Nederland. Vanaf jaren vijftig begonnen de

¹³⁷ Interview R. C.

¹³⁸ Interview K. Ç.

¹³⁹ Interview N. Y.

¹⁴⁰ Vertaling uit B. Yildiz, *Yaman göç* (Yazko, Istanbul 1983), 7.

bedrijven arbeiders uit het buitenland te rekruteren, vooral uit het Middellandse-Zeegebied. Vanaf 1961 zijn er gegevens beschikbaar die het aantal gastarbeiders in Rotterdam weergeven; In 1961 en 1965 vormden Italianen en Spanjaarden de grootste groep gastarbeiders. De Turken vormen pas in 1975 de grootste groep. De Marokkaanse migratie kwam laat op gang. Pas na 1970 maakten zij een groter deel uit van de gastarbeiders.¹⁴¹

Tabel 4. Aandeel categorieën buitenlandse werknemers in Rotterdam, 1961, 1965, 1970, 1975 (in %)¹⁴²

	1961	1965	1970	1975
Spanjaarden	30,5	65,2	32,5	19,6
Turken	1,5	10,6	23,8	34,7
Joegoslaven	3,3	1,3	12,7	17,9
Portugezen en Kaapverdianen	3,0	5,0	10,8	10,8
Marokkanen	0,0	1,0	10,4	10,5
Italianen	48,2	11,9	7,3	4,8
Grieken	13,5	5,0	2,5	1,8
	100,0	100,0	100,0	100,0

Sommige bedrijven streefden ernaar om arbeidskrachten uit één land te halen. Het voordeel van de aanwezigheid van één nationaliteit was dat slechts één keuken aangehouden hoefde te worden. Ook zou voorlichting en begeleiding beter geregeld kunnen worden. Bovendien zou er minder snel sprake zijn van interculturele conflicten binnen de grote wooncomplexen en op de werkvloer. In bedrijven leverde de aanwezigheid van één nationaliteit minder taalproblemen op; er hoefden minder tolken ingezet te worden en opzichters konden makkelijker werkinstructies geven.

De meerderheid van de gastarbeiders die in de beginperiode in Rotterdam werkten, waren geworven door Rotterdamse bedrijven. De meeste mannelijke gastarbeiders waren werkzaam in die bedrijfstakken die voortdurend kampten met arbeidstekorten; zo was bijvoorbeeld 41% van de buitenlandse arbeiders werkzaam in de metaalindustrie, waarvan de helft in de scheepsbouw.¹⁴³ Andere belangrijke sectoren waar de gastarbeiders terechtkwamen, waren de bouwnijverheid, voedingsmiddelenindustrie, horeca, handel en scheepvaart. Vrouwelijke gastarbeiders werkten vooral in de medische en dienstverlenende sector. Een groot deel van hen was schoonmaakster.

De werven in Rijnmond hadden een grote vraag naar gastarbeiders. Uit bestuursstukken van juni 1964 van het ministerie van Sociale Zaken blijkt dat er per eind juni 1964 55 Turken in 'groot Rotterdam' werkzaam waren. In Nederland was het totaal aantal werkzame Turken 756. Bij van Nelle zouden er 20 Turken werken, bij Hunter Douglas 25 en bij Pot in Bolnes 10.¹⁴⁴ Verolme rekruteerde ongeveer 1000 man, niet alleen voor de Rotterdamse werven maar ook voor de buitenlandse dochterondernemingen. Bij Wilton Feyenoord werkten in 1963 134 gastarbeiders; in 1976 werkten er ruim 700 gastarbeiders. RDM had toen 350 gastarbeiders in dienst. In de jaren zeventig zorgde de crisis in de scheepsbouw voor een daling van het aantal werknemers in die sector. De buitenlandse metaalarbeiders waren de eersten die ontslagen werden.

¹⁴¹ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 526.

¹⁴² Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 526.

¹⁴³ Heere, D. van en H. Hidalgo, *Buitenlandse arbeiders in Rotterdam*, 7.

¹⁴⁴ Krijnen, E., 'De Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers en de organisatievorming bij Zuid- Europese, Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten in Rotterdam', 254.

Uit onderzoek naar de wervingspraktijken van Verolme, Wilton-Feyenoord en RDM blijkt dat deze bedrijven geen goed doordacht beleid voerden. Als er een tekort was aan arbeidskrachten die niet op korte termijn kon worden opgevuld, dan werd er in het buitenland gerekruteerd. Met uitzondering van Spanje zorgde de werving voor problemen. De Spanjaarden waren beter geschoold en hadden ervaring.¹⁴⁵ In 1964 echter hadden Turken een hogere scholingsniveau dan Spaanse en Italiaanse gastarbeiders. Dit komt waarschijnlijk doordat Turkse gastarbeiders primair binnen de metaalsector geconcentreerd waren. Italianen en Spanjaarden waren vooral in de metaal- en bouwsector werkzaam. Binnen die metaalsector (scheepsbouw) werden geschoolde arbeiders gevraagd terwijl werkgevers in de bouw naar ongeschoolde arbeiders vroegen.¹⁴⁶ In 1970 en 1971 was deze situatie voor de Turken veranderd. Dit komt omdat na 1967 de behoefte aan ongeschoolde arbeidskrachten steeg.

4.4. Werving en selectie

Vanaf het midden van de jaren vijftig ontstond een migratiestroom vanuit Turkije naar West-Duistland. Nederlandse bedrijven, die vaak nevenvestigingen of zakencontracten in West-Duistland hadden, besloten ook arbeidskrachten uit Turkije te werven. Ook kozen sommige Turkse gastarbeiders na het verlopen van hun contract in Duitsland ervoor om zelf naar Nederland te komen. Uit een onderzoek van het ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) blijkt dat in 1969 20% van de Turken in Nederland niet rechtstreeks uit Turkije was gemigreerd.¹⁴⁷

Het wervingsakkoord dat in 1964 gesloten werd tussen de Nederlandse en de Turkse overheid betekende echter niet dat de werving via officiële kanalen verliep. De overheid probeerde pas in de jaren 1966 en 1967 de migratie te controleren. De bedrijven waren niet blij met deze actie want de toevoer bij officiële migratie was vaak zeer traag en inefficiënt. Bovendien voldeed het niet aan de eisen van het bedrijfsleven. Ook was er bij officiële werving een grote afhankelijkheid van de overheden in de wervingslanden.

In Ankara, de hoofdstad van Turkije, was er een centraal wervingskantoor dat bemand werd door een Nederlandse overheidsfunctionaris. Bedrijven dienden een verzoek om gastarbeiders in, bij een Nederlandse arbeidsbureau. Het verzoek werd aan een aantal criteria getoetst. Na goedkeuring werd het verzoek doorgegeven aan het wervingsbureau in Ankara. De plaatselijke arbeidsbureaus in Turkije stuurden de aspirant-gastarbeiders naar Ankara. Daar vond voorlichting, selectie, medische keuring en aanwerving plaats. Sommige bedrijven hadden vertegenwoordigers in het wervingskantoor in Ankara.¹⁴⁸ Soms vond er een vroegtijdige voorlichting en selectie plaats door een medewerker van het arbeidsbureau of een bedrijfsfunctionaris. Er waren lange wachtlijsten voor gastarbeiders.

¹⁴⁵ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 527.

¹⁴⁶ Meurs, G., *Migranten op de Rotterdamse arbeidsmarkt*, 129.

¹⁴⁷ Meurs, G., *Migranten op de Rotterdamse arbeidsmarkt*, 104.

¹⁴⁸ Meurs, G., *Migranten op de Rotterdamse arbeidsmarkt*, 104.

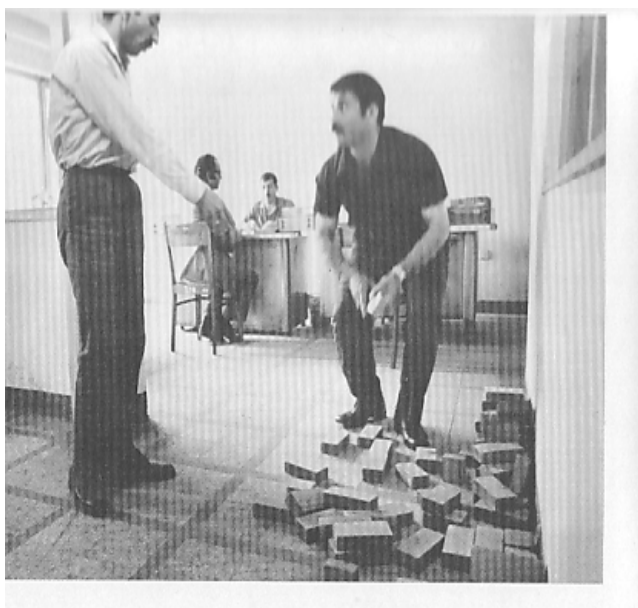
De eerste Turkse maatschappelijk werker was dhr. Necati Genç. Hij ging in 1965 met de vertegenwoordigers van een betonfabriek naar de steden Trabzon en Konya om 500 arbeiders naar Nederland te halen. Hij vertelt het volgende over de selectieprocedure:

*Vertrouwend op mijn ervaringen was ik van mening dat de volgende punten die ik had opgesteld relevant waren voor het arbeidscontract; Ik gaf de voorkeur aan mannen met kinderen in plaats van ongehuwde mannen zonder kinderen. Ik heb geen enkele ongehuwde Turkse arbeider meegenomen. Ik had mijn redenen aan de managers van de fabriek verteld. Toen de arbeiders kwamen en in de fabriek begonnen te werken, gaven de managers mij gelijk. Waarom ik speciaal de voorkeur gaf aan mannen met veel kinderen was omdat naar mijn mening ongehuwde jonge mannen geen verantwoordelijkheidsgevoel hebben. Gehuwde mannen met kinderen zijn echter verplicht om geld te verdienen en te werken. De belangrijkste reden was dat ongehuwde mannen, zowel voor de managers als voor ons, voor problemen zouden zorgen omdat ze niet met de vrijheid in Nederland om konden gaan.*¹⁵⁰

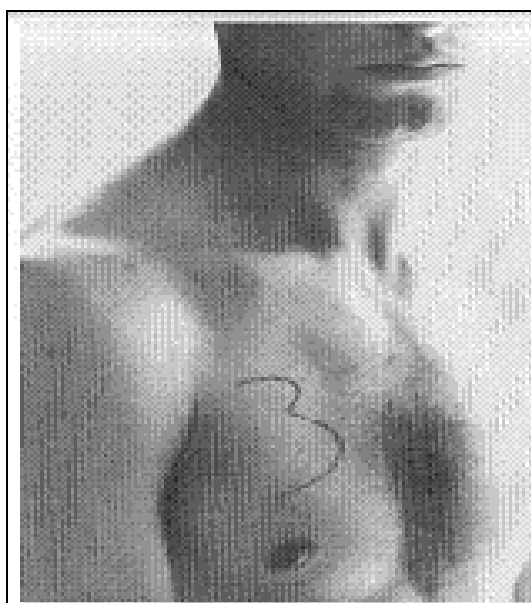
De werving van Turken en Marokkanen was het moeilijkst vanwege de taalbarrière. Ook de beoordeling van de vakbekwaamheid zorgde voor problemen omdat de meeste Turken en Marokkanen niet over de vereiste diploma's beschikten. De diploma's die ze wel hadden waren niet altijd echt. De migranten konden door lasproeven en dergelijke bewijzen dat ze wel of niet bekwaam waren.

¹⁴⁹ Berger, J. (e.a.) *Een zevende man, het verhaal van een gastarbeider* (van Gennep, Amsterdam 1975)

¹⁵⁰ Ocaklı, S., *Türkiye- Hollanda belgesel dostluk simgesi = Het Turks- Nederlands vriendschapsbeeld in documenten* (Stichting Vriendschapsbrug Turkije Nederland, Hoorn 2003) 130.

Een metselaar uit een dorp wordt getoetst op zijn bekwaamheid op een Aanwervingsbureau in Istanbul.¹⁵¹

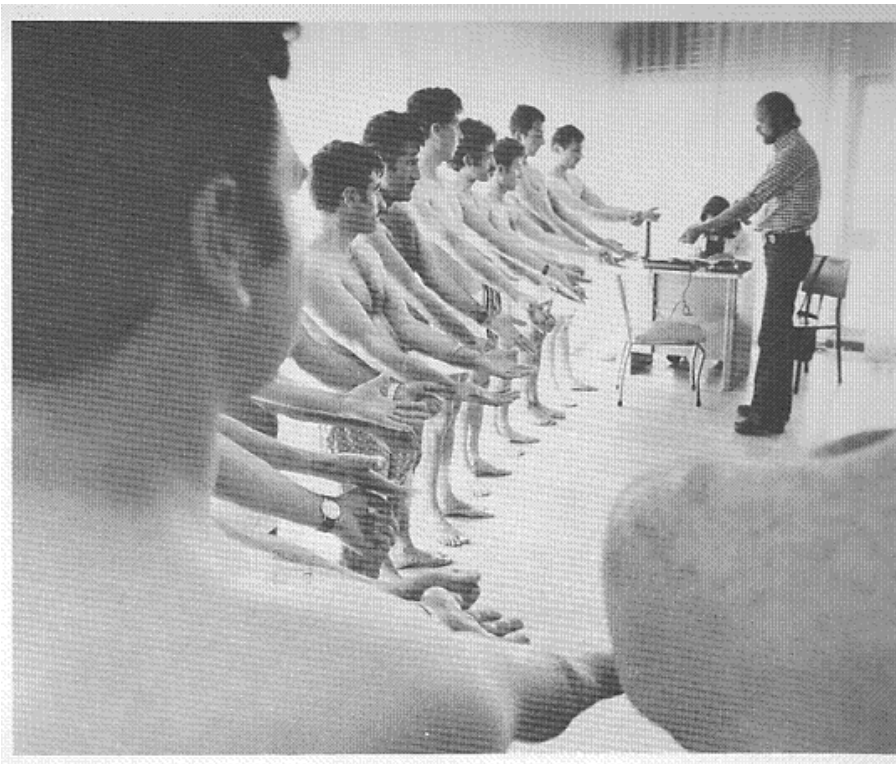
Iedereen die gekeurd was, kreeg met inkt een nummer op de borst en pols.¹⁵²

Soms letten de wervers niet op de bekwaamheid van de potentiële gastarbeiders maar op hun uiterlijk. De selectie leek op een veemarkt, waarbij de ploegbazen als keurmeesters optraden en de potentiële gastarbeiders die naast elkaar in de rij stonden, van top tot teen onderzochten.¹⁵³

¹⁵¹ Berger, J. (e.a.) Een zevende man, het verhaal van een gastarbeider (van Gennep, Amsterdam 1975)

¹⁵² Berger, J. (e.a.) *Een zevende man, het verhaal van een gastarbeider* (van Gennep, Amsterdam 1975)

¹⁵³ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 527.

Turkse arbeiders worden gekeurd door artsen. ¹⁵⁴

H. Turan, een onderwijzer in het Oosten van Turkije, kwam als 22-jarige naar Nederland. Hij wilde iets van Europa zien en schreef zich in op het arbeidsbureau in Izmir, waar hij oorspronkelijk vandaan kwam. Binnen vijf dagen kreeg hij een oproep. Een vertegenwoordiger van de Schiedamse scheepswerf Wilton-Feyenoord en een tolk namen een examen af om zijn vakkennis te testen. Turan was niet alleen onderwijzer maar had ook een diploma van het technisch lyceum. Toen hij slaagde kon hij zich melden voor een medische keuring in Ankara.

'Als je toen besepte hoe je behandeld werd, zou je het geen tweede keer doen. Mensonwaardig was het. Maar je had zo iets niet eerder meegemaakt, dus je was je daar niet zo bewust van. Pas later besepte ik dat ik niet als mens behandeld was. Bij de medische keuring kregen we ook een onderzoek naar de geslachtorganen. Daar stonden we, twintig Turkse mannen op een rij, alleen een onderbroek aan. Twee doktoren zeiden: 'Heren, laat de broek maar zakken.' Wij schaamden ons kapot. Om te controleren of we een breuk hadden, moesten we op de muis van de duim blazen. Vervolgens moesten we bukken en dan trok die arts je billen open. Ik heb het meegemaakt dat die arts aan de anus van een jongen zag dat hij homoseksueel was. Of dat in ieder geval vermoedde. 'Als je er zo bij loopt, hoef je niet naar Europa te gaan', zei die dokter. 'Opdonderen, wegwezen, aankleden!' Waar iedereen bij stond. Dat was gruwelijk beschamend.' ¹⁵⁵

¹⁵⁴ Berger, J. (e.a.) *Een zevende man, het verhaal van een gastarbeider* (van Genneep, Amsterdam 1975)

¹⁵⁵ Tinnemans, W., *Een gouden armband: Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht 1994) 63.

Het arbeidsbureau had de taak om de in Rotterdam aangekomen gastarbeiders naar de betreffende bedrijven te verwijzen. Als de gastarbeiders geen contract hadden getekend met een specifiek bedrijf dan verdeelde het arbeidsbureau hen over de bedrijven waarvan een verzoek om gastarbeiders was goedgekeurd.

In Turkije werd de bevolking op verschillende manieren attent gemaakt op de mogelijkheid in het buitenland te gaan werken. In de media werd reclame gemaakt om Turken over te halen om te migreren. Sommige Turken die zich hadden ingeschreven bij het arbeidsbureau in hun eigen streek om lokaal of regionaal werk te vinden, kregen het advies om naar het buitenland te gaan. Ook werden ze beïnvloed door de gastarbeiders die tijdens de vakanties naar hun geboorteplaats gingen:

Sommige Turken gingen zonder hoofddeksel en kwamen met een hoed terug. Iedereen die dit zag, wilde het ook. Ze dachten: 'wij kunnen niet eens onze maag vullen en die man heeft een auto onder zijn kont, een hoed op zijn hoofd en geld in zijn zak.' Ze dachten dat het makkelijk was maar nu weet iedereen alles.¹⁵⁷

Als een man naar Turkije gaat, heeft hij een auto onder zijn kont. Hij kleedt zich goed aan. De mensen die daar werken, zien dit. Maar eigenlijk verdienen zij ook goed. Alleen zij denken niet van 'ze zijn op vakantie.' Ze denken dat mensen uit Europa altijd zo leven. Ze gaan met een Mercedes of BMW. Ze weten niet dat bij terugkomst de auto's weer worden verkocht. Zo worden ze beïnvloed. De werknemers in Turkije hebben het ook goed. Ze kunnen ook alles doen en kopen wat ze willen.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Berger, J. (e.a.) *Een zevende man, het verhaal van een gastarbeider* (van Gennep, Amsterdam 1975)

¹⁵⁷ Interview Ü. A.

¹⁵⁸ Interview F. K.

Mensen in Turkije denken dat de Turken in Europa veel en makkelijk geld kunnen verdienen. Deze gedachte speelt een grote rol bij de immigratiemotieven van Turken. Deze gedachte komt natuurlijk niet zomaar van de grond. Turken uit Europa die op vakantie gaan naar hun herkomstplaats dragen moderne kleding, laten mooie huizen bouwen en ze investeren soms in landbouwmachines, scholen en ziekenhuizen. Bovendien kopen ze veel cadeaus voor de achterblijvers. Ook gaan ze zoals eerder gesteld met auto's, die ze bij aankomst in Nederland weer verkopen. De achterblijvers denken dan dat de migranten in Nederland in luxe leven. Zij weten niet dat de migranten heel hard werken voor het geld dat ze sparen om in hun vaderland uit te geven. Sommigen geloven de migranten niet als ze zeggen dat ze hard moeten werken in slechte omstandigheden. Die achterblijvers denken dat de migranten niet willen dat zij ook naar Europa gaan om rijk te worden.

De titel van mijn thesis luidt dan ook 'Op weg voor een hoed met een veer.' In enkele citaten komt deze uitdrukking naar voren. Deze respondenten stellen dat de arme migranten uit Turkije 'rijk', met een hoed op hun hoofd, terugkwamen. Zo werden de potentiële migranten aangemoedigd om te migreren door de gedachte dat men op die manier een beter bestaan kon permitteren.

4.5. Spontane migratie

Een groot aantal migranten was op eigen gelegenheid naar Nederland gemigreerd. Ze kwamen buiten de officiële werving om of zochten na het beëindigen van hun contract een nieuwe baan via de vrije arbeidsmarkt. Zij zullen in het vervolg als 'spontanen', de benaming in literatuur, of 'toeristen'¹⁵⁹, zoals Turken hen noemen, aangeduid worden.

Tussen 1960 en 1965 nam de officiële werving uit de zeven wervingslanden (Spanje, Portugal, Griekenland, Turkije, Marokko, Tunesië en Joegoslavië) toe (tabel 5). De groei van de spontane migratie was echter groter. In de jaren '66 en '67 stond het aandeel van de officiële werving op een dieptepunt omdat tijdens de recessie minder gastarbeiders werden geworven. Na 1967 steeg zowel de officiële werving als de spontane migratie. Het aantal afgegeven vergunningen in de jaren 1976 en 1977 betreffen ondermeer regularisatiegevallen, tewerkstellingen van reeds in Nederland verblijvende gezinsleden van buitenlandse arbeidskrachten en tewerkstellingen als stagiaire.

¹⁵⁹ Vele arbeidsmigranten kwamen als toerist het land binnen en regulariseerden hun verblijf pas als ze werk hadden gevonden. Deze illegale migratie werd aanvankelijk impliciet getolereerd.

Tabel 5. Aantal officieel geworven migranten, totaal aantal afgegeven arbeidsvergunningen en percentage officieel geworvenen van het totaal aantal afgegeven vergunningen 1960-1977.¹⁶⁰

Jaar	Werving	Vergunning	%	Jaar	Werving	Vergunning	%
1960	?	279	?	1969	10.652	16.668	63,9
1961	1.623	2.091	77,6	1970	16.551	25.561	64,8
1962	3.374	4.367	77,3	1971	16.765	25.500	65,6
1963	4.297	8.316	51,7	1972	3.981	7.813	51,0
1964	6.797	18.839	36,1	1973	6.164	8.523	72,3
1965	4.800	20.646	23,3	1974	5.129	?	?
1966	2.744	25.998	10,6	1975	920	?	?
1967	566	4.592	12,3	1976	14	9.300	0,2
1968	2.173	10.013	21,7	1977	99	8.000	1,2

De Nederlandse overheid probeerde in 1966 de spontane migratie af te remmen door het inschakelen van de Nederlandse ambassades in de wervingslanden. Zij raadden de potentiële migranten af om op eigen gelegenheid naar Nederland te gaan. Dit leverde echter geen resultaten op. De overheid bepaalde twee jaar later dat migranten alleen een verblijfsvergunning konden krijgen via een diplomatieke of consulaire post in het herkomstland. De MVV (machtiging tot voorlopig verblijf) werd pas afgegeven nadat was vastgesteld dat er voor de aanvrager plaats was op de Nederlandse arbeidsmarkt.¹⁶¹ Uit de tabel blijkt dat de spontane migratie ondanks deze maatregelen bleef groeien. Wel werd de verhouding tussen officieel geworven migranten en spontanen in het voordeel van de eerste groep beslecht. Het begin van de economische recessie in 1971 zorgde voor een scherpe daling van zowel het aantal geworven migranten als spontanen. Er zijn geen gegevens beschikbaar over de verhouding officieel geworven migranten en spontanen in Rotterdam.

De spontane migratie werd mede mogelijk gemaakt door familie en vrienden van migranten die al in Nederland verbleven;

Ik had een eigen montagebedrijf geopend en ik had een aantal gereedschappen nodig. Mijn neven zeiden dat ik naar Rotterdam moest komen om te reizen en ik kon dan meteen tweedehands gereedschappen kopen. Die waren in Rotterdam goedkoper. Toen ik hier kwam vroegen de agenten of ik wilde werken. Ik kwam met de trein. Heel veel mensen die als toerist kwamen, werden de trein uitgezet. Ook de kennissen van een vriend van me. Hij zei dat ik hun koffers naar München moest brengen. Hij zou zijn kennissen opsporen en via een andere weg naar Duitsland brengen. Als je lid was van de Kamer van Koophandel deden ze niet moeilijk. Misschien zeiden ze daarom niets tegen ons. Toen de politie vroeg heb ik 'ja' gezegd. Sindsdien ben ik verbonden aan Nederland. Ik heb er erg spijt van. Aan de ene kant hebben we paar centen verdiend. Aan de andere kant hebben we veel dingen verloren.

Ik dacht als ik een paar jaar werk, kan ik geld sparen, de gereedschappen kopen en weggaan. Helaas zijn we niet terug kunnen gaan. Mijn vader overleed. Mijn twee broertjes en mijn zusje zaten op school. Ik ben hier gebleven zodat zij hun school konden afmaken. In Turkije zouden we het moeilijk kunnen krijgen. 1980 was een roerige tijd in Turkije. Ik heb mijn broertjes één voor één hier naar toe gehaald. Mijn kinderen werden ouder en wilden ook naar Nederland komen. Ik wilde niet dat ze zouden zeggen dat ik mijn broertjes

¹⁶⁰ WRR/ Penninx, M. J. A., *Etnische minderheden* (1979) 93. Meurs, *Migranten op de Rotterdamse arbeidsmarkt*, 107.

¹⁶¹ Böcker, *Turkse migranten en de sociale zekerheid*, 41

wel had gered en hun niet. Ik wilde me niet schuldig voelen en daarom besloot ik mijn gezin over te brengen. Omdat ik de gereedschappen niet mocht meenemen, bleef ik om geld te verdienen om de gereedschappen in Turkije te kopen. Je moest een diploma hebben en dat had ik niet. Negentig procent van de eerste generatie dacht dit. De één wilde een tractor kopen, de ander een auto. Maar helaas toen de kinderen hoorden dat de vader in Europa was, waren ze niet meer gemotiveerd om in Turkije te studeren en te werken. De verhalen die verteld werden door de mensen die vanuit hier naar Turkije gingen waren niet waar. Ze hadden een hoed op met een veer. Je kon die mensen niet eens benaderen. Ze waren eerst net dieren. Je zou niet eens met ze praten. En nu kon je hen niet benaderen. Ze zeiden: 'ben je gek? Waarom werk je hier? Ze zoeken daar mensen als u maar kunnen ze niet vinden. Jij bent een ambachtsman.'. Ze hadden me gehersenspoeld. Mijn broertje zei dat ik moest gaan, ik zou gaan reizen, de gereedschappen kopen en weer terugkeren. Ik vertrok vanuit Istanbul. Maar omdat zij niet de waarheid spraken, trokken ze de aandacht van de Turken in Turkije.¹⁶²

Netwerken hebben een belangrijke invloed op de factoren in het beslissingsproces van migranten. Een dergelijke factor is de aard en hoeveelheid informatiebronnen voor potentiële migranten. Ook de achtergrond van de migrant, zoals leeftijd, opvoeding, bekwaamheid en motivaties, speelt een rol. De migrantennetwerken vormen belangrijke informatiekanalen. Wanneer inwoners van een bepaalde plaats gemigreerd waren, vormden ze een tussenschakel voor hun streekgenoten om hen te volgen. Ook reisden migranten op goed geluk naar Rotterdam die door de verhalen van bekenden werden gestimuleerd of ze kwamen op vraag van de familieleden die al in Rotterdam verbleven. Migrantennetwerken spelen ook een belangrijke rol bij het vinden van een huis en een baan. De aanwezigheid van familie en bekenden werd één van de belangrijkste *pull*-factoren voor migratie.

Ik kwam met mijn moeder, twee broertjes en mijn zusje via Ankara naar Nederland. We kwamen met het vliegtuig. Mijn reden was Nederland te bezichtigen. Ik wilde geld sparen voor een minibus en weer terug gaan. Mijn vader werkte al in Nederland, hij zei dat we moesten komen. We woonden eerst in Vlaardingen. Na een week begon ik meteen te werken in de steigerbouw. Ik heb bij de volgende bedrijven gewerkt; Stellenberg, Wilton, Verolme, Droogdok. Wij hebben de eerste ondergrond gebouwd van de eerste Shell raffinaderij in Moerdijk. Daar heb ik een lange tijd gewerkt. In Botlek hebben wij de eerste elektriciteitscentrale gebouwd. Mijn vader kwam in 1966. Hij kwam via zijn broer. Toen hij er was wilde hij blijven. In Turkije was het winter. Er was geen werk. Mijn vader had veel geld maar zijn vrienden en familie hadden het verkwist. Hij had ze geld geleend maar kreeg het niet terug.¹⁶³

Onder de mannen die ik gesproken heb, vormt de groep 'toeristen' de meerderheid. Zij hadden vaak grote omzwervingen achter de rug voordat zij zich uiteindelijk in Nederland vestigden. Sommigen hebben in een ander Europees land gewoond alvorens naar Nederland te komen. Diegenen die als 'toerist' kwamen,

¹⁶² Interview N. Y.

¹⁶³ Interview A. I. Ç.

begonnen hun tocht door Nederland meestal in een plaats waar ze familie, vrienden of streekgenoten hadden wonen. Het volgende verhaal is daar een voorbeeld van:

We zouden eigenlijk naar Frankrijk gaan. We dachten helemaal niet aan Nederland. De treinkaart kochten we direct naar Parijs. Maar wij stapten uit in Straatsburg. Daarna kregen we een brief uit Turkije waarin stond dat we arbeider konden worden in Nederland. We kwamen en het was waar. We stonden een keer voor het arbeidsbureau, het was heel druk. Een man, die oorspronkelijk uit Kars kwam en die in Duitsland had gewerkt zei; 'vrienden de Nederlandse overheid heeft toestemming gegeven om arbeider te worden. Iedereen krijgt een vergunning. Geef geen geld aan tolken. Ik ken Duits. Ik zal jullie helpen bij het inschrijven.' Hij was rond de dertig. Hij had zwarte ogen en kwam uit Kars. In Straatsburg pakten we de trein naar Duitsland. Vanuit Duistland zouden we naar Nederland komen. Toen we bij de grens waren, mochten we Duitsland niet binnen. Ze zeiden 'terug Hauptbahn', ga naar het station. Hij liet ons niet gaan. Hij keek naar het paspoort. Uiteindelijk ben ik, dankzij mijn dorpelingen, met de auto illegaal Duistland binnen gegaan. Het was donker. We kwamen aan bij een hotel. We bleven daar tot de volgende dag. 's Ochtends namen we de trein naar München. Ik had het paspoort van een familielid. En mijn vriend had het paspoort van zijn oom. Een dorpeling bracht ons naar Nederland. Op 1 mei werd ik ingeschreven bij het arbeidsbureau in Vlaardingen. Toen ik aan de beurt was, ging ik in Uden werken. Uden komt na Den-Bosch. We gingen in totaal met 38 man, rond de 23-25 jaar. Allemaal Turken.¹⁶⁴

Illegale Turken voor het Turkse consulaat in Rotterdam, 1975.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Interview A. B.

¹⁶⁵ Tuskan, E., en J. Vogel, *Lied uit den vreemde –Gurbet Türküsü-: Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975* (Aksant, Amsterdam 2004)

De meeste migranten hadden weinig tot geen kennis over de stad waar ze zouden wonen.

*Niets. Over Europa wisten we het volgende; de vakantiegangers logen tegen ons. Ze zeiden: 'we verdienen geld terwijl we zitten, we verdienen geld terwijl we wandelen, we verdienen geld terwijl we liggen.' Ze zeiden dat het makkelijk was. Toen ik bij de fabriek begon te werken, dacht ik 'o jee, ik was algemeen-directeur bij de Waterschappen maar ik apprecieerde het niet.' Het was echt zo. Ik werd gerespecteerd en gewaardeerd.*¹⁶⁶

4.6. Remigratie

Gezinshereniging betekende niet dat de migranten van plan waren om voorgoed in Nederland te blijven. Zij stelden hun terugkeer alleen maar uit. De meeste migranten waren van plan om terug te keren als de kinderen oud genoeg waren om naar school te gaan. Ze wilden dat hun kinderen opgeleid werden in Turkije. Kinderen werden in de meeste gevallen alleen teruggestuurd naar familie in Turkije omdat vader (en moeder) in Nederland bleven om te werken. Terugkeer was voor de migranten geen makkelijke beslissing. De sociale druk was groot. Migrantenvrouwen hadden het thuisfront iets te bewijzen. De meeste migranten namen genoegen met een lagere levensstandaard in Nederland om zoveel mogelijk geld te sparen.

*Hier eet men aardappelen, brood en uien. Legt vijf cent opzij en als hij in Turkije is, geeft hij veel geld uit. En de mensen daar denken 'hé Europa is goed. Hij heeft veel geld. Wij kunnen nergens naar toe maar zij gaan met de auto.' Bewust of onbewust benijden ze ons. Maar als ze als toerist hier naar toe komen, denken ze 'als we in Turkije net zo hard werken als hier word ik daar miljonair,' en gaan weer weg. En diegenen die niet gaan zijn hopeloos. Het zijn mensen die niets hebben, geen huis, geen landbouwgrond. Zij blijven noodzakelijkerwijs hier. Als ze drie cent verdienen is het al winst.*¹⁶⁷

Doordat de migranten met het idee leefden dat ze weer naar Turkije zouden terugkeren, hechtten ze grote waarde aan bezittingen in Turkije. Veel migranten hebben geïnvesteerd in Turkije; ze kochten een auto, bouwgrond, vee, een huis of een appartement. Veel migranten verleenden ook hulp aan familie en vrienden in Turkije. In de eerste fase waren het onder andere financiële bijdragen in levensonderhoud voor vrouw en kinderen.

*Mijn vader stuurde geld. We hadden ook bouwland dat we lieten zaaien. De gewassen aten we en wat overbleef, werd verkocht.*¹⁶⁸

¹⁶⁶ Interview N. Y.

¹⁶⁷ Interview A.I.Ç

¹⁶⁸ Interview A. I. Ç

Er waren wel een aantal gezinnen dat de poging waagde om definitief naar Turkije terug te keren. Maar de meeste zijn weer teruggekomen naar Rotterdam. Reïntegratie bleek een probleem te zijn, vooral voor de kinderen.

*We gingen naar Turkije. Na zes maanden kwamen we weer terug naar Nederland. We begrepen dat we daar niet meer konden leven.*¹⁶⁹

De eerste generatie heeft een triest lot. Ze kwamen met het idee om geld te verdienen om een huis te kopen en weer terug te gaan. Maar op het moment dat ze naar Turkije konden gaan, werden ze geconfronteerd met het feit dat ze zich daar ook niet meer thuis voelen als veertig jaar geleden. Zij hebben hun leven uitgesteld in de hoop op een beter leven in Turkije. Dat leven is echter voor velen niet gekomen. Ze zijn vervreemd van hun eigen vaderland en voelen zich ook in Nederland niet helemaal thuis. Toch kunnen ze de droom om in Turkije te leven nog steeds niet opgeven.

Bijna alle respondenten vertelden dat ze besloten om voorgoed hier te blijven toen hun gezinnen naar Nederland kwamen. Maar de meerderheid heeft toch de wens om naar Turkije terug te keren maar doet of kan dat niet omdat hun kinderen en kleinkinderen in Nederland zijn. Bovendien vinden ze de sociale voorzieningen in Nederland beter dan in Turkije. Op de vraag ‘bent u van plan om naar Turkije terug te keren?’ reageerde O.A. als volgt:

Nee, door de sociale voorzieningen wil ik niet gaan. Anders is Turkije mijn moederland. Het is beter om een dag in Turkije te blijven dan een jaar in Nederland. Maar door de dokter gedoe enzo. Ik ben een oud man, ik ben 73 jaar. Ik heb elke dag een dokter nodig. Als ik daar ziek word en een dokter bel, kan ik geen dokter vinden. Ook al is het met geld. Maar hier komt hij meteen naar je huis. Als hij er niets aan kan doen, dan stuurt hij je naar het ziekenhuis. Ook al zou ik jong zijn, dan zou ik toch niet kunnen gaan. Mijn kinderen zijn hier. Ik heb geen familie in Turkije. Ik heb geen vader, geen moeder, geen ooms. Begrijp je? Wat moet ik als ik ga?

Wel blijven veel eerste generatie migranten een aantal maanden in Turkije en een aantal maanden in Nederland. De meeste migranten hebben gemengde gevoelens over Turkije:

*Turkije is een plek om te leven, als je geld en kennissen hebt natuurlijk. Je moet of kennissen hebben of geld om in Turkije te kunnen leven. Als deze er niet zijn heb je niet eens een plek op een kerkhof. Zelfs dat kost geld en er is een wachtlijst. Anders word je begraven op een verre kerkhof waar niemand je kan vinden. Als je geen geld hebt en niemand hebt die voor je opkomt is het moeilijk in Turkije. Eigenlijk is het hier ook zo. Maar als je hier zegt dat je rechtsgezind bent of linksgezind dan zal er wel een vereniging voor je opkomen.*¹⁷⁰

¹⁶⁹ Interview Ü. A.

¹⁷⁰ Interview A. I. Ç.

*Mijn vrienden en kennissen van 37 jaar geleden zijn er niet meer. Het wordt Europese integratie genoemd; iedereen probeert zich aan Europa te passen. Er is geen respect voor ouderen. Turkije wordt net als Europa.*¹⁷¹

*De mensen in Turkije benijden de mensen die hier wonen. Als we daar zijn, komen ze niet eens op bezoek. Wat moeten we daar. We gaan als een gast, we zitten en komen terug. We benutten onze vakantiedagen en komen terug. Er is geen verschil tussen Nederland en Turkije in datgene wat we eten en drinken. Het klimaat, het water van Turkije is veel beter.*¹⁷²

*Ik zeg nooit positieve dingen over Turkije waar een Nederlander bij is. Waarom? Het ontglipte mij een keer. Toen zei hij: 'jij terug Turkije'. Als ik daar ben, wil ik hier naar toe komen. Kom ik hier, wil ik daar naar toe. Ik voel me wel thuis, maar ik ben besluiteloos.*¹⁷³

*In Turkije willen ze ons niet. Mijn burens kijken als vijanden. Omdat ik uit het buitenland kom. Ze zijn een beetje jaloers. Dit geldt niet voor iedereen*¹⁷⁴.

Uit de citaten kunnen we opmaken dat de Turkse samenleving niet hetzelfde is als de migranten achter hebben gelaten. De Turkse samenleving is ook meer individualistischer geworden. Zo klagen de respondenten over het gebrek aan respect voor ouderen en het gebrek aan gastvrijheid. Dit wordt volgens de respondenten veroorzaakt door modernisering en verwestering wat ten koste gaat van de onderlinge solidariteit.

4.7. 'Voorgoed' in Rotterdam

Toen de migranten hun gezinnen lieten overkomen en de remigratie opzijschoven, veranderde het straatbeeld in Rotterdam. Er werd meer geïnvesteerd in huizen en overal doken Turkse winkels, cafés, restaurantjes, reisbureaus en importwinkels op. De eerste Turkse slagerij werd geopend op de Middellandstraat.

In 1975 openden we de eerste Turkse slagerij. Met mijn twee broertjes, mijn vader en ik. We werkten maar we verdienden weinig toen dachten we laten we een eigen zaak openen. Mijn vader werkte, mijn zusje werkte tot ze ging trouwen. Mijn broertje werkte in het begin ook maar later werd hij ziek en ging naar Utrecht om te studeren. Hij leerde daar Nederlands. Na zijn studie ging hij werken bij een Marokkaanse slager. Daarna ging hij werken in een vleesfabriek. Vervolgens zei hij dat hij een eigen zaak wilde openen. We hadden niet zo veel geld en we konden ook geen krediet krijgen van de bank. Daarna gingen we naar een speciale bureau. De Nederlandse slaggers benijdden ons. Ze klaagden over alles. Men had het over diploma's, wij

¹⁷¹ Interview N. Y.

¹⁷² Interview S. Y.

¹⁷³ Interview A. B.

¹⁷⁴ Interview O. A.

*dachten diploma's van school. We lieten onze diploma's zien maar ze hadden het over slagersdiploma's. in Turkije had je dit niet. We schreven ons met zijn drieën in. Mijn broertjes deden examen en haalden hun diploma's. ik kreeg ook een oproepkaart maar ik ging niet. Wat moet ik met een diploma? Drie diploma's voor één zaak zijn onnodig. Ze stuurden nog een keer, maar ik ging weer niet. De derde keer stuurden ze het diploma. Je moest er 500 gulden voor betalen. Ze stuurden het diploma om geld te krijgen. Ik stuurde het weer terug. We hadden ook veel Nederlandse klanten. Ze kochten weinig maar ze kochten vlees met goede kwaliteit.*¹⁷⁵

De eerste generatie Turkse migranten hadden het destijds moeilijk zonder de eigen winkeltjes:

Naast Radio Modern was er een Nederlandse slager, daar gingen we altijd naar toe. We waren toen met z'n vijven of zessen in deze wijk. We aten geen vlees omdat er werd gezegd dat alles met varkensvlees werd gemengd. En volgens onze religie mogen we geen varkensvlees eten. We kochten brood, kaas en dergelijke. We gingen een keer naar de slager en stelden voor om een machine te kopen. We vroegen of hij het vlees wilde bewerken met de messen die wij zouden brengen. Dan zouden we altijd bij hem boodschappen doen. De man vond het een goed idee. Hij zei: 'jullie hoeven het niet te kopen, ik koop de messen wel en zal het alleen voor jullie gebruiken.' Zijn zoon heette Wim. We gingen elke zaterdag en deden een plastic hoes over de machine en haalden het zelf weer eraf. Nadat islamitische slagerijen werden geopend, ben ik niet meer gegaan. We waren heel erg blij. Er kwam Turkse groente. Toen was het helemaal top. In het begin had je niets. We gingen naar de markt, daar had je alleen tomaten voor de rest niets. Later kwamen er aubergines en pompoenen.

In oorsprong was het etnisch ondernemerschap gericht op de eigen gemeenschap. Er was een zekere samenhang en concentratie op buurtniveau van belang voor het voortbestaan van winkeltjes, kappers en theehuizen. In eerste instantie werden cafés en export- importwinkels geopend. Daarna volgden kruideniers, slagers en bakkers. De winkels waren voornamelijk familie zaken. Veel van dit soort zaken konden ontstaan dankzij een grote onderlinge solidariteit binnen de familie.

De eigen kleinhandel was een uiting van een subcultuur.¹⁷⁶ Bepaalde diensten zoals cafés en religieuze instellingen behoorden ook hiertoe. De cafés en moskeeën zijn belangrijke ontmoetingsplaatsen die hoofdzakelijk op één nationaliteit zijn afgestemd. De laatste jaren hebben Turken zich ook gespecialiseerd in verzekeringen, leningen en reizen om de dienstverlening aan de eigen bevolking te verzekeren.

4.8. Samenleven in Rotterdam

In dit deelhoofdstuk komt de manier waarop de migranten in het begin van hun vestigingsproces in Rotterdam samenleefden aan de orde. Hier wordt aandacht aan besteed omdat het voor de respondenten een belangrijk onderwerp bleek te zijn. Tijdens de interviews werd vooral het verschil tussen vroeger en nu,

¹⁷⁵ Interview A. I. Ç.

¹⁷⁶ Goossens, A., *Een Turkse droom die geschiedenis werd; de historische ervaring van Turkse arbeidsmigranten in Antwerpen*.

enigszins met verontwaardiging, benadrukt. Dit zal blijken uit de citaten uit de interviews die ik heb geselecteerd om hun perceptie weer te geven. Ook vormt dit deel samen met het volgende hoofdstuk de kern van het onderzoek. Naast de levensverhalen werd ik geconfronteerd met hun gedachten en gevoelens bij de spanningen in de huidige samenleving. De thema's die de hedendaagse debatten domineren komen in deze hoofdstukken terug, namelijk: werkloosheid, huisvesting, segregatie en concentratie, beeldvorming over gastarbeiders en integratie.

4.8.1. *Werkloosheid*

Vanaf 1970 waren de gastarbeiders niet meer gewenst als vroeger. De krapte op de arbeidsmarkt was verminderd en instellingen waren bang dat de nieuwe gastarbeiders Rotterdammers werkloos zouden maken. In die periode wilde het Rotterdamse gemeentebestuur geen bedrijven in het havengebied toelaten die afhankelijk waren van ongeschoolde gastarbeiders.¹⁷⁷ Zolang de bedrijven niet stopten met het werven van gastarbeiders kon de lokale overheid weinig doen aan de immigratie. Volgens economen zou een migratiestop bovendien negatieve gevolgen hebben voor de Rijnmond- economie. Volgens de econoom A.C. van Wickeren waren gastarbeiders nodig om het vieze werk te doen. Er zou geen behoefte meer zijn aan gastarbeiders als de arbeidskosten voor het werk waarvoor gastarbeiders waren gerekruteerd zouden stijgen dat het rendabeler werd om arbeid door kapitaal te vervangen.¹⁷⁸

Eén van de kenmerken van de eerste generatie arbeidsmigranten is dat zij een zeer zwakke positie innemen op de arbeidsmarkt. De geregistreerde werkloosheid onder Turken, als percentage van de beroepsbevolking per bevolkingsgroep, kwam in 1989 met 44 % ruim drie maal hoger uit dan bij autochtone Nederlanders.¹⁷⁹ Daarnaast had nog een kwart van de Turkse 55-plussers een WAO/ AAW- uitkering. Dit betekent dat het verrichten van betaalde arbeid nog slechts voor weinig Turkse ouderen is weggelegd. Een aantal factoren is hiervan de oorzaak. Aan de ene kant heeft de, in de tweede helft van de jaren zeventig in gang gezette, economische herstructurering haar uitwerking niet gemist. De werkgelegenheid daalde en verschoof van de industriële en arbeidsintensieve bedrijfssectoren naar de dienstensector waardoor aan werknemers geheel andere kwalificatie-eisen werden gesteld. In de sectoren waar veel buitenlanders werkten, vonden massaal ontslagen plaats. Door demografische en emancipatoire ontwikkelingen steeg het arbeidsaanbod. Voor buitenlandse arbeiders betekende dit dat verschillende verdringingsprocessen in gang werden gezet.¹⁸⁰ Naast de verdringing door kapitaalgoederen was er ook sprake van verdringing van lager door hoger geschoolden. Bovendien werden ouderen verdrongen door goedkope jongeren en door het ruime arbeidsaanbod werden de kwalificatie-eisen verhoogd. Tenslotte gaven werkgevers de voorkeur aan autochtonen. Naast directe discriminatie speelden ook indirecte mechanismen een rol, zoals een slecht op etnische groeperingen toegeruste arbeidsmiddelen, wervingspraktijken, sollicitatieprocedures en de invloed van de bedrijfscultuur.¹⁸¹ Omdat een groot deel van de oudere arbeidsmigranten over bedrijfsspecifieke, vaak

¹⁷⁷ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 529.

¹⁷⁸ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 529.

¹⁷⁹ WRR, *Allochtonenbeleid* (1989) 105.

¹⁸⁰ Toorn, van M., *Turkse ouderen in Rotterdam; een onderzoek naar de wensen en behoeften van Turkse ouderen in de Tarwewijk en de Afrikaanderwijk ten aanzien van zorgvoorzieningen.* (Rotterdam EUR, 1992) 8.

¹⁸¹ Idem, 8.

onbruikbaar geworden, wegens het niet meer bestaan van die industrieën, kennis en vaardigheden beschikte, beslisten de werkgevers vaak in hun nadeel. Ook de lage scholingsgraad, een relatief hoge leeftijd en een gebrekkige kennis van de Nederlandse taal speelden een rol. Deelname aan het arbeidsproces is voor oudere Turkse mannen onder de huidige omstandigheden problematisch.

Hoewel het algemeen bekend is dat de gastarbeiders het vuile en zware werk moesten verrichten, worden de arbeidsomstandigheden door de meeste respondenten positief omschreven:

*In de bedrijven waar ik werkte, waren de Nederlanders en de Turken gelijk. Er was niets als zwaar werk of vuil werk.*¹⁸²

Ze mochten me heel erg. Ze zeiden niet 'laten we het zwaardere werk aan de buitenlanders geven en het makkelijkere werk aan de Nederlanders.'

*Mijn relatie met mijn collega's was ook goed. Ik had zelfs contact met de personeelschef. Hij nodigde mij naar z'n huis uit, ik ging met mijn vrouw. Er was geen sprake van discriminatie. Ik heb het niet gehoord. Onze Turken hebben het verzonnen. Als er iets was zeiden ze 'omdat we buitenlanders zijn.' Maar het is normaal dat als jij eerder klaar bent met je taak een ander taak krijgt. Sommigen waren lichtgeraakt. Toen ik ontslag nam, vonden ze het heel erg. Ik had een carrière als Turk, niet alleen ik, elk Turk had een carrière.*¹⁸³

Het feit dat migranten soms onaanvaardbare arbeidsomstandigheden gemakkelijk lijken te accepteren kan verklaard worden door de arbeidssituatie en de levensomstandigheden van deze migranten in het herkomstland. Zij kunnen een naar Nederlandse begrippen povere situatie, als relatief goed ervaren. Datgene wat Nederlanders discriminatie noemen, kan voor pas aangekomenen als een begrijpelijk onderscheid gelden. Ook worden de omstandigheden in Nederland noodzakelijkerwijs geaccepteerd omdat de migranten niet met lege handen naar huis kunnen gaan. Immers het idee is dat migranten slagen en succesvol terugkeren.

Een respondent was wel kritisch zoals blijkt uit het volgende citaat:

*Werkgevers zijn goed tegen je zolang je werkt. Als je niet werkt ben je slecht. Als je ietsje langzaam werkt en je bent een buitenlander dan kun je meteen gaan. Maar een Nederlander komt 's morgens naar werk en gaat 's avonds weer weg. Tegen hen wordt niets gezegd. Zij zijn lid van een vakbond. Ze werken niet in de regen. Buitenlanders werken in de kou en in de regen. Weinig loon, smerig werk, veel werk. We werden gedwongen om overuren te maken omdat er geen mensen waren die het slechte werk wilden doen.*¹⁸⁴

¹⁸² Interview O. A.

¹⁸³ Interview N. Y.

¹⁸⁴ Interview A. Ç.

Nadat duidelijker werd dat de gastarbeiders hier niet tijdelijk zouden verblijven en dat zij het werk beter verrichten, begonnen de Rotterdamse collega's van de gastarbeiders hen als een bedreiging voor de eigen sociaal- economische positie te zien. Uit de interviews blijkt dat sommige Nederlandse collega's van de Turkse gastarbeiders jaloers waren op hen:

*Mijn Nederlandse vrienden waren heel aardig tegen me. Alleen vanwege mijn goede diensten waren ze heel erg jaloers op me. Bij de Amerikaanse firma controleerde ik bijna alle lassers. Wat ik deed konden de Nederlanders niet.*¹⁸⁵

*Omdat ik de enige Turk was, zeiden ze dat ik de eerste Turk was. De fabriek bestond al 60 jaar. Er waren alleen maar Nederlanders. Zij wilden niet dat ik daar kwam werken. Ik werkte harder dan de Nederlanders. Zij zeiden dat ik minder hard moest werken omdat zij anders ook net zo veel moesten produceren als ik. Omdat we per uur werden uitbetaald, werkten zij gewoon rustig. Eigenlijk heb ik er nu spijt van. Of je nou hard werkte of niet iedereen kreeg hetzelfde loon. Ik kreeg zelfs minder. Als ik naar de Nederlanders van mijn leeftijd kijk dan zijn ze kerngezond maar ik heb overal pijn.*¹⁸⁶

4.8.2. De Nederlandse taal

Het niet of onvoldoende kennen van de Nederlandse taal was en is een groot probleem van de arbeidsmigranten. Om een betere economische en maatschappelijke positie te krijgen, was de kennis van de Nederlandse taal noodzakelijk. Het leren van de taal was echter niet makkelijk voor de migranten omdat er in de jaren zestig en zeventig nooit sprake was van een actief integratiebeleid. Door de tijdelijkheidsgedachte is er een lange tijd vanuit de Nederlandse samenleving voor arbeidsmigranten geen passend aanbod geweest om de Nederlandse taal te leren. Sommige migranten probeerden zelf de taal te leren.

*Ik zei tegen mijn baas dat ik samen met Nederlanders wilde werken om de taal te leren. Want toen we kwamen, verbleven we in een pension. Als ze toen achter deze zaak aan waren gegaan, als ze toen taalcursussen verplicht hadden gesteld, zou de eerste generatie een geweldige taalkennis hebben. De eerste generatie dacht 'we gaan toch weg' en zij hadden niet dezelfde instelling als nu. Wij moesten zelf moeite doen om het te leren. Ik ging naar Nederlandse cafés zodat ik iets kon leren. Soms mochten we niet met Nederlanders werken en dan maakten we ruzie en vroegen waar we anders de taal zouden moeten leren. Nu is het een hot item geworden. Hadden ze het op z'n tijd moeten doen. Hadden ze het maar verplicht moeten stellen of cursussen moeten aanbieden toen we kwamen. Dan zou niemand halfanalfabeet blijven. Een Turks gezegde luidt: één taal is één mens. Dus als je Engels kent, leer Duits. Als je Duits kent, leer Frans. Als je Frans kent, leer Russisch. Denk niet 'wat moet ik ermee.' Dat zeiden wij ook in het begin en zij stimuleerden ons ook niet. We werden als dieren gestopt in pensions. Allemaal Turken, iedereen sprak Turks. Je kon niets leren.*¹⁸⁷

¹⁸⁵ Interview F. K.

¹⁸⁶ Interview A. B.

¹⁸⁷ Interview N. Y.

R. Zwaap schrijft in de Groene Amsterdammer¹⁸⁸ dat bijvoorbeeld havenwerkgevers helemaal niet bij gebaat waren als hun nieuwe arbeidskrachten de Nederlandse taal machtig waren. Dan zouden de werknemers maar gaan zeuren over betere betalingen en secundaire arbeidsvoorwaarden.

*In de beginjaren waren onze burens heel aardig. Ze waren heel behulpzaam. Ze leerden ons de taal. Ze hielpen ons met de boodschappen. Toen kon je niet alles zelf pakken. Soms namen we een briefje mee waarop het product stond dat we wilden, en we zeiden 'we willen van dit'. Zo kon het niet langer doorgaan en ik leerde Nederlands van mijn collega's. Ik had altijd pen en papier op zak. Als ik niets te doen had, schreef ik de Nederlandse betekenissen op van de woorden die ik wilde leren. Ik leerde geen zinnen maar woorden. Toen had je geen cursussen. Je moest alleen werken. Alleen in buurthuizen werden er cursussen gegeven maar dat was voor vrouwen, naaicursussen en dergelijke. Sommigen leerden ook de taal maar er was niets voor mannen.*¹⁸⁹

*Ik ben nooit naar een cursus geweest. Ik heb vijf jaar samengewoond met een Nederlander. Toen waren er geen tolken en de tolken kostten ook veel geld. Nadat mijn gezin kwam, heb ik geen behoefte gehad aan een tolk. Mijn kinderen zijn mijn tolken*¹⁹⁰.

*Vroeger wilden de Nederlanders ons allemaal Nederlands leren. Het was heel nuttig. Na twee maanden had ik geen behoefte meer aan een tolk. Ik werkte vaak met Nederlanders. Ze zagen dat ik enthousiast was en graag wilde leren. Ik heb ook in de Buurtwinkel gewerkt als vrijwilliger. Nadat ik was geremigreerd ben ik bijna alles vergeten. Het is ook niet noodzakelijk. Je gaat naar de supermarkt en pakt zelf wat je nodig hebt. Overal staan de prijzen aangegeven. En ziektes zijn universeel.*¹⁹¹

Uit de interviews blijkt dat er verschillende houdingen zijn over het leren van de Nederlandse taal. De meeste arbeidsmigranten wilden de taal graag leren, maar door gebrek aan voorzieningen en overbelasting is dat nauwelijks gelukt. Enkele respondenten stellen dat er naast het gebrek aan voorzieningen ook een gebrek aan interesse was in de taal door arbeidsmigranten. Zij dachten namelijk net als de Nederlandse samenleving dat ze hier tijdelijk zouden zijn en hadden geen behoefte om Nederlands te leren. Een respondent suggereert dat hij geen behoefte had aan de Nederlandse taal omdat zijn kinderen de taal machtig zijn en hem helpen als het nodig is. Zij zijn de tolken van de vader. Een ander stelt dat het niet noodzakelijk is omdat je niet perse hoeft te praten; in de supermarkt pak je datgene wat je nodig hebt en je hoeft niet naar de prijs te vragen omdat het er al bij staat.

Er is dus geen homogeniteit onder de Turkse arbeidsmigranten wat betreft de ideeën over het leren van het Nederlands. Dit kan te maken hebben met de positie die ze in Nederlandse samenleving willen innemen. Iemand die een betere positie wilt innemen en contacten wil leggen met autochtonen zal proberen om de taal

¹⁸⁸ www.groene.nl/2002/0208/rz_rotterdam.html

¹⁸⁹ Interview R. C.

¹⁹⁰ Interview M. K.

¹⁹¹ Interview A.I.Ç

te leren. Iemand die daar geen behoefte aan heeft, zal ook geen moeite doen om de taal te leren. Enerzijds komt dit door de kinderen die de taal machtig zijn en de vader helpen bij het regelen van zijn zaakjes. Anderzijds hebben de migranten het idee dat ze te oud zijn om een taal te kunnen leren en zien het nut van een taalcursus na 'veertig' jaar niet.

4.8.3. Huisvesting

Een Turkse gastarbeider probeert zich voor de elektrische kachel te verwarmen in een pension in de Rotterdamse Havenstraat, 1970.¹⁹²

Uit de voorgaande hoofdstukken bleek dat er in de loop van de tijd belangrijke veranderingen voordeed in de huisvesting van de migranten. De gastarbeiders die door de bedrijven waren gerekruteerd, werden tijdelijk ondergebracht in wooncomplexen. In de loop der tijd kwamen de gastarbeiders terecht in pensions in de oude wijken. Opvang en begeleiding van de gastarbeiders werden geregeld met tijdelijkheid als uitgangspunt. In Rotterdam bestonden nauwelijks woningen die speciaal gereserveerd waren voor gastarbeiders. De sociale opvang van gastarbeiders werd meestal verzorgd door regionale stichtingen en niet door bedrijven. In Rotterdam (1962) werd de Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers (SHBW) opgericht.

Hieronder volgt het verhaal van een migrant die van een pension overgebracht werd naar een zelfstandige woning.

De Nederlandse overheid wilde arbeidskrachten uit Turkije. Turken schreven zich zelf in. Sommigen schreven Duitsland als bestemming en kwamen terecht in Nederland. Anderen schreven Nederland en kwamen terecht in Duitsland. Niet iedereen kwam terecht in het land van hun keuze. Ze wilden mensen zonder opleiding. Toen ik 97.5 punten had, vroeg de Nederlandse man hoe dat kon. We kwamen met z'n zevenen naar Wilton-Feyenoord vanuit Ankara. Wij waren de eerste Turken. Ze brachten ons naar een pension en zeiden dat de kok een Turk was. Maar hij was een Spanjaard. Ze hadden ons bedonderd. Na drie maanden kwamen zestig mensen uit Izmir en Kayseri. Mijn vrienden in Turkije zeggen: 'waren we maar met jou meegegaan.' Ik zeg dan: 'toen jullie achter jullie bureau zaten, deed ik een overall aan en ging lassen.' Ik had hier geen kennissen. Toen ik kwam, wandelde ik op straat maar kwam geen enkele Turk tegen. Ik verbleef twee maanden in een pension, 30 km. verderop, in Brielle. Daar was geen leven. Ik zei tegen de fabriek dat ik terug zou gaan. Ik had toen de hoogste punten. Door middel van een tolk vroegen ze de reden.

¹⁹² Tuskan, E., en J. Vogel, *Lied uit den vreemde –Gurbet Türküsü–: Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975* (Aksant, Amsterdam 2004)

Ik zei dat ik niet in een pension wilde verblijven omdat daar alle soorten mensen woonden. Sommigen werden dronken, anderen waren agressief. Ik wilde daar niet blijven. Ik wilde naar Turkije gaan. Omdat ik 97,5 punten had, ik moest een test maken om mijn vakkennis te toetsen, wilden ze me niet kwijt. Die man vroeg met behulp van de tolk welke opleiding ik gevolgd had. Hij zei dat iemand in Nederland die naar de hogeschool gaat niet eens zo hoog kan scoren. Ik zei dat ik naar de ambachtsschool was gegaan. Maar in Turkije zei ik dat ik niet zo goed kon lezen en schrijven. Als ze wisten dat ik een diploma had, zouden ze me niet toelaten. In Turkije zei ik dat ik na de tweede klas van de lagere school was gestopt met school. Mijn kennis schreef me in bij een wervingsbureau. Hij had daar vrienden. Mijn moeder wilde niet dat ik zou gaan maar ik wilde Europa zien. Omdat ik klaagde over het pension en omdat de fabriek mij wilde houden, vonden ze een huis voor mij.¹⁹³

Hoe het leven in een pension was? We waren toeristen. We sliepen en 's morgens gingen we weg. Het was goed. Toen waren mensen meer verbonden met elkaar. Toen waren er geen verschillende groeperingen. Er was geen één of ander religieuze beweging zoals we nu de Suleymanci- en Kaplanci- beweging hebben. Iedereen had ongeveer dezelfde mening. Nadat er meer moskeeën ontstonden, ontstonden er meer meningsverschillen. In 1979 had ik in de Havenstraat een pension. Toen waren er geen moskeeën. De gordijnen in het pension waren van dikke stof. Die had ik laten wassen en uitgespreid in de tv- kamer zodat de mannen konden bidden. Er was ook een hodja. De mannen wilden het en ik vond het goed.¹⁹⁴

Ik woonde met mijn echtgenote, mijn broer en zijn echtgenote in een huis met één kamer. We hadden de kamer door tweeën gedeeld met een gordijn. Aan de ene kant sliepen wij en aan de andere kant sliepen zij. Er was een soort kast waarin de vrouwen om de beurt sliepen.¹⁹⁵

Aan de ene kant was het wonen in pensions of het delen van appartementen de voordeligste oplossing voor de migranten. Ze hoefden niet comfortabel te wonen omdat ze zoveel mogelijk moesten sparen en snel zouden terugkeren naar Turkije. Aan de ander kant vonden de migranten steun bij elkaar. Zoals blijkt uit het bovenstaande citaat was er vroeger een grotere mate van verbondenheid onder de Turken. Niet iedereen vond het leven in een pension fijn. Sommigen voelden zich net als dieren in een stal gestopt waar mannen met verschillende karakters verbleven.

4.8.4. Segregatie en concentratie

Het vestigingspatroon van allochtonen kenmerkt zich door concentratie. Tweederde van de allochtonen woont in niet meer dan twintig gemeenten. 40 % van hen woont in de vier grote steden tegenover 13 % van de totale Nederlandse bevolking. Binnen gemeentegrenzen en zelfs binnen wijken is er sprake van concentratie.¹⁹⁶

¹⁹³ Interview F. K.

¹⁹⁴ Interview A. B.

¹⁹⁵ Interview Ü. A.

¹⁹⁶ WRR, *Allochtonenbeleid* (1989) 184.

Hoewel het concentratiecijfer van Turken in Rotterdam van 1995 tot 2004 is afgenomen blijft de Turkse gemeenschap de sterkst gesegregeerde groep. In alle vier grote gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den- Haag) en voor alle onderscheiden jaren, liggen de segregatiecijfers voor Turken en Marokkanen hoger dan voor Surinamers en Antillianen.¹⁹⁷

Om te onderzoeken in hoeverre er woonsegregatie was, werd in 1972 door de onderzoekers Mik en Verkoren- Hemelaar gekeken naar de verdeling van Turken over verschillende wijken. Uit de gegevens blijkt dat in Rotterdam de groep Mediterraneanen en de groep Turken oververtegenwoordigd waren in sommige wijken en ondervertegenwoordigd in andere. Turken waren in 19 Rotterdamse wijken boven de gemiddelde vertegenwoordigd, namelijk meer dan 0,7%. Terwijl ze in zeven wijken meer dan 2% van de wijkbevolking vormden; 46,3% van het totaal aantal Turken. Deze onevenredige verdeling van het aantal Turken over de Rotterdamse wijken was toe te schrijven aan de aanwezigheid van clusters. Turken waren meer geneigd om zich in wijken rond het stadscentrum te concentreren.¹⁹⁸

De wijk dat zowel een absoluut als relatief een hoog aantal Turkse migranten had, was Feijenoord in Rotterdam- Zuid. De 516 Turken die hier woonden, maakten 5,7% uit van de totale wijkbevolking. Het Oude Westen kwam op de tweede plaats met 416 Turken die 3,5% van de totale wijkbevolking vormden. Het is opvallend dat de Afrikaanderwijk, waar rellen ontstonden tussen Turken en Nederlanders, relatief gezien een klein aantal Turken had in zijn populatie; 2,5% omvat 345 Turken.¹⁹⁹ De meeste concentraties waren en zijn nog steeds te vinden in oudere wijken die grenzen aan het stadscentrum.

De eerste Turkse gastarbeiders werden door hun werkgever gehuisvest in slecht uitgeruste en brandgevaarlijke pensions en huurkamers. Inmiddels is de situatie voor de eerste generatie met de komst van hun gezinnen veranderd. In 1987 had 86 % van de getrouwde Turkse mannen zijn gezin bij zich. De meerderheid woonde in etagewoningen waarbij het in 68 % van de gevallen ging om een echtpaar met kinderen.²⁰⁰ De analyse van het Woningbehoefte- onderzoek in de jaren 1985 en 1986 leverde de volgende gegevens op wat betreft de huisvestingssituatie van Turken.²⁰¹ De gemiddelde huishoudenomvang voor Turken bedroeg 4,3 personen. Voor Marokkanen en de totale bevolking bedroeg de gemiddelde huishoudenomvang respectievelijk 5,0 en 2,7. De gemiddelde kamerbezetting²⁰² was bij Turken 1,2 en bij Marokkanen 1,4. Ook dit was veel groter dan voor de totale bevolking, namelijk 0,7. De hoge kamerbezetting kwam door het feit dat er in een aantal Turkse huishoudens sprake was van formele inwoning door personen die niet tot het gezin werden gerekend. In 1987 bestond 8 % van de huishoudens uit meer dan één gezin. Ook werd de hoge bezettingsgraad in Turkse huishoudens veroorzaakt door het inwonen van gehuwde kinderen. Uit het Woningbehoefte- onderzoek 1985/1986 blijkt dat in de leeftijdscategorie 18-24 jaar 10 % van de vrouwen en 8 % van de mannen bij de (schoon) ouders inwoonde.

Met de komst van de gezinnen werden de pensions verlaten voor overwegend huurwoningen. Vanaf eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werden huizen gekocht. In vergelijking met 1981 nam het aantal Turkse

¹⁹⁷ <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/C76697EB-0F8D-48A1-B666-2B4CEDA7BFDD/0/2005k3b15p090art.pdf>

¹⁹⁸ Mik, G. en M. Verkoren Hemelaar, 'Segregation in the Netherlands and Turkish migration', 262.

¹⁹⁹ Idem, 271.

²⁰⁰ Entzinger, H.B. en Stijnen, P.J.J. (red), *Etnische minderheden in Nederland* (Meppel/Boom, 1990) 93.

²⁰¹ Toorn, van M., *Turkse ouderen in Rotterdam; een onderzoek naar de wensen en behoeften van Turkse ouderen in de Tarwewijk en de Afrikaanderwijk ten aanzien van zorgvoorzieningen*. (Rotterdam EUR, 1992)

²⁰² Het aantal bewoners gedeeld door het aantal kamers van de woning

eigenaren drastisch af van 24 % naar 15 %. Dit kan verklaard worden uit het feit dat veel Turken ‘gedwongen’ waren om een huis te kopen omdat er onvoldoende betaalbare huurwoningen beschikbaar waren. Om gezinshereniging mogelijk te maken was het hebben van een huis noodzakelijk. In het kader van stadsvernieuwing werden de meeste huizen verkocht aan de gemeente.

De Turkse eigenaren die zijn overgebleven vinden dat de kwaliteit van hun bezit niet hoger is dan Turkse huurders. De kwaliteit van de koopwoningen in de kansarme buurten was relatief laag. De woningen waren niet of nauwelijks aangepast aan de specifieke behoeften van de ouderen en het waren meestal kleine woningen voor grote gezinnen. De huisvestingssituatie van allochtonen in Rotterdam was en is slechter dan die van autochtonen.

De oorzaken van de slechte huisvestingssituatie hangen samen met de sociaal-economische factoren voor de concentratie van Turken. Zoals eerder vermeld arriveerden de eerste Turkse migranten in een periode van economische groei. Veel Nederlandse bewoners verlieten de stad en verhuisden naar de periferie. De minder kapitaalkrachtige bewoners bleven achter in het centrum. De arbeidsmigranten vulden naast de sociaal-economische gaten ook de ruimtelijke gaten die de hoge middenklasse achterliet in het stedelijke systeem.²⁰³ Het migratieproces creëerde een nieuwe sociale verdeling van de stedelijke ruimte. Turkse migranten kwamen ook terecht in de dichtbevolkte negentiende-eeuwse vervallen stadswijken en nabij industriezones omdat voor deze woningen geen andere huurders of kopers werd gevonden. Er is duidelijk een verband tussen een laagbetaalde baan en de huizen van lage kwaliteit waar migranten woonden.

Volgens Van de Laar waren de gastarbeiders niet verantwoordelijk voor de achteruitgang en sociaal-demografische problemen in de oude wijken. ‘Doordat de stedelijke overheid de sanering telkens had uitgesteld, had zij in belangrijke mate aan de selectieve migratie bijgedragen met als gevolg een veranderende bevolkingssamenstelling waardoor de inwoners van de oude wijken van hun vertrouwde leefomgeving vervreemdden.’²⁰⁴ Diegenen die in staat waren om te verhuizen, verhuisden naar betere wijken. In plaats van hun kwamen mensen met een andere etnische of sociale achtergrond, zoals gastarbeiders en studenten. Oude wijken werden als probleemwijken beschouwd en de gastarbeiders waren daar de dupe van. Bezorgde autochtone bewoners wilden een beperking op de instroom van buitenlanders in hun wijk en richtten wijkcomités op.

De Aktiekomitee Pro Gastarbeiders van Nel Soetens nam het, zoals de naam het al zegt, voor de gastarbeiders op. De Aktiekomitee bood taal- en alfabetiseringscursussen aan. Bij deze lessen stond niet alleen de overdracht van de Nederlandse taal centraal. Door middel van de taal wilden de leden van de Aktiekomitee de buitenlandse arbeiders ook bewust maken van hun onderdrukte sociaal- economische situatie.²⁰⁵ Bovendien stelde ze de onmenselijke woonsituatie van gastarbeiders in pensions aan de kaak. In het *Zwartboek* van het Aktiekomitee wordt aangetoond op welke wijze de overheid en het bedrijfsleven de problemen rondom de gastarbeiders hebben ontlopen, ontkend en genegeerd. Al in 1971 waarschuwde het Aktiekomitee ervoor dat de spanningen al aanwezig in de oude wijken met betrekking tot de slechte woonsituatie, zich wel eens zouden kunnen ontladen over de hoofden van de onschuldige gastarbeiders.²⁰⁶

²⁰³ Özüekren, S. en Kempen R. van, *Turks in European cities: housing and urban segregation* (Utrecht: Ercomer, 1997) 75.

²⁰⁴ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaats*, 530.

²⁰⁵ Heere, D. van en H. Hidalgo, *Buitenlandse arbeiders in Rotterdam*, 51.

²⁰⁶ Bokx, M. de, *In Rotterdam broeit een rassenspel: de rellen in de Afrikaanderwijk en de pers*, 21.

4.8.5. De Afrikaanderrellen

In augustus 1972 kwam de ontevredenheid van de Rotterdamse bewoners, die zich niet konden permitteren om te verhuizen en die gefrustreerd raakten door het beleid van de stad die hun geen aandacht gaf, tot uitbarsting in de Afrikaanderwijk. Er ontstonden rellen door een ruzie tussen een Nederlandse vrouw en een Turkse pensionhouder. Zij hadden een meningsverschil over de huur die de vrouw volgens de pensionhouder moest betalen. De vrouw ontkende dit en toen ze wilde verhuizen, hield de pensionhouder haar inboedel als onderpand. Toen de Nederlandse buurtbewoners kwamen helpen met de verhuizing ontstond een vechtpartij tussen hen en de Turkse bewoners van het pension. Dit was het begin van dagenlange vechtpartijen en bezettingen van pensions voor buitenlanders.²⁰⁷ De Afrikaanderwijk was dagen lang voorpagina nieuws en de media hadden het over ‘rassenrellen in Rotterdam’.²⁰⁸

Medewerkers van de SHBW steunden de gastarbeiders. De stichting verspreidde een circulaire onder de betrokken gastarbeiders met de volgende suggesties: ‘blijf kalm en rustig; loop niet met grote groepen op straat; doe ‘s avonds de gordijnen dicht; indien nodig kunnen wij u van voedsel voorzien; wanneer u niet bent gaan werken, vertel het uw werkgever of onze functionarissen. Wij geven het dan door aan uw werkgever; alleen als u het wilt kunnen wij u van een andere rustige en goede slaappleats voorzien.’²⁰⁹

Twee Turken in het door relschoppers vernielde pension in de Afrikaanderbuurt, 1972. Tussen hen liggen enkele stenen die naar binnen zijn gegooid.²¹⁰

²⁰⁷ Krijnen, E., ‘De Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers en de organisatievorming bij Zuid- Europese, Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten in Rotterdam’, 256.

²⁰⁸ http://www.rotterdam.nl/Rotterdam/Internet/Overig/rdm/Bureau%20sociale%20integratie/boekje_G4.pdf (01112006)

²⁰⁹ Krijnen, E., ‘De Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers en de organisatievorming bij Zuid- Europese, Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten in Rotterdam’, 256.

²¹⁰ Tuskan, E., en J. Vogel, *Lied uit den vreemde –Gurbet Türküsü-: Brieven en foto's van Turkse migranten 1964-1975* (Aksant, Amsterdam 2004)

Reacties van twee respondenten op de Afrikaanderrellen:

Ik had er niets mee te maken maar mijn broer bracht met het busje van de zaak (Albayrak Kardesler: Gebroeders Albayrak) goederen. Toen de Nederlanders zagen dat het busje van een Turk was, begonnen ze mijn broer aan te vallen. Hij moest naar het ziekenhuis en werd daar geopereerd. Hij had totaal geen schuld. Nederlanders vielen de bus aan. De politie deed niets. Na die gebeurtenis is hij nooit volledig hersteld. Hij overleed op een jonge leeftijd (51 jaar). In die tijd waren Nederlanders agressief. Ze gingen naar wijken waar veel Turken woonden en vielen de huizen binnen en gooiden alles wat ze tegenkwamen uit het raam. Maar het was niet persoonlijk bedoeld. In één straat was er een enorme ruzie. Zelfs de ME kwam erbij. Daarna gebeurde er niets. Wij persoonlijk hadden geen problemen met Nederlanders²¹¹.

Deze respondent stelt dat Nederlanders in die tijd agressief waren hoewel er in de komende paragrafen het tegenovergestelde wordt beweerd. De stelling dat Nederlanders in die tijd agressief waren, moeten we met een korreltje zout nemen. Deze respondent kijkt natuurlijk naar een vervelende situatie terug. Ook al lijkt hij te beweren dat Nederlanders in het algemeen agressief waren, moeten we de stelling terugkoppelen aan de Afrikaanderrellen en de sociale onrust die er in die tijd heerste.

In 1972 woonde ik in de Havenstraat. We hadden een slechte tv. Een kleine zwart-wit tv. We keken naar de tv. We zagen dat de bedden van Turken naar buiten werden gesmeten. Deze opstand duurde lang. Toen was Demirel vice-premier. Maar van Demirel kwam geen waarschuwing, wel van Ismet Pasja²¹². Hij zei:²¹³ 'ik ken geen natie die Nederland heet. Nederland komt niet voor in de geschiedenis.' Nederland bestaat niet, Benelux wel. 'Laat het oproer eindigen anders zorg ik er wel voor dat het binnen 24 uur eindigt.' Ondertussen kwam de commandant van de landmacht op tv en deed een oproep aan de burgemeester. Zijn waarschuwing kwam pas na de oproep van Ismet pasja. Nu zul je je wel afvragen hoe ik het begreep; ik had een vriend uit Kayseri, hij vertaalde. Daarna stopte het.²¹⁴

Deze respondent is blijkbaar een aanhanger van de Turkse leger en heeft geen affiniteit met de Turkse en de Nederlandse overheid. Hij stelt dat de vice- premier van Turkije zich niet met de 'oorlog' tegen Turken in Nederland bemoeide maar generaal Ismet Pasja wel. Hij verwachtte blijkbaar wel een waarschuwing uit Turkije omdat hij zich nog steeds identificeerde met dat land en voelde zich geen deel uitmaken van de Nederlandse samenleving. Hij is van mening dat de rellen stopten dankzij de oproep van Ismet Pasja.

²¹¹ Interview Ü. A.

²¹² Pasja is de titel voor de hoogste ambtenaren en militairen met de rang vanaf generaal.

²¹³ Ik heb dit verhaal niet kunnen vinden in de literatuur en krantenartikelen over de Afrikaanderrellen. Het was niet mogelijk om in een korte tijd te onderzoeken of de reactie van Ismet Pasja waar de respondent het over heeft waar is. Daarvoor zou er ook naar de nieuwsuitzendingen rond die datum gekeken moeten worden. Aangezien deze scriptie niet specifiek over de Afrikaanderrellen gaat, vond ik het niet relevant om een groot onderzoek ernaar te verrichten. Volgens bekenden van de respondent is hij wel een 'wandelende geschiedenisboek'.

²¹⁴ Interview A. B.

Ontevredenheid over de woonsituatie in de Afrikaanderwijk richtte zich op 9 augustus 1972 tegen een Turks pension; de hele inventaris van het pension werd op straat gesmeten.²¹⁵

De onlusten leidden tot enige bezinning bij de SHBW en de overheid. De stichting was van mening dat de onlusten ontstonden door het bestaan van onbegrip bij Nederlanders ten aanzien van buitenlanders. De stichting vond dat als er meer voorlichting was gegeven het niet zover was gekomen. Hierdoor stelde ze twee coördinatoren aan die voorlichting zouden geven; de één aan Nederlanders en de andere buitenlanders.

Hoewel de onlusten een discriminerend karakter hadden, gaven de relschoppers eigenlijk uiting aan hun onmacht en dat ze ontevreden waren over de gemeenteraad die hun klachten jaren lang had genegeerd. Deze factoren leidden tot een minder tolerante houding van Rotterdamse bewoners jegens gastarbeiders.²¹⁶ De gemeente verscherpte het toezicht op pensions en nam discriminerende maatregelen en besloot om in bepaalde wijken geen allochtonen meer toe te laten. Gastarbeiders en overzeese rijksgenoten mochten geen woonvergunning krijgen voor woningen in wijken waar meer dan 5 % van de bewoners allochtoon was. Zij zouden verwezen worden naar andere wijken waar minder allochtonen woonden. Het raadsbesluit werd echter door de Kroon vernietigd.²¹⁷

Rotterdam voerde geen migratiebeleid en had daardoor nauwelijks rekening gehouden met de veranderingen in de sociale samenstellingen van de inwoners. Ook onderschatte het bestuur de behoefte van de migranten aan eigen sociaal-culturele en religieuze voorzieningen. Pas in 1978 werd een kerkgebouw als moskee gebruikt. De opvang en begeleiding van gastarbeiders werd vormgegeven door het Nederlands welzijnsmodel dat niet altijd toepasbaar was voor buitenlanders. Met de opkomst van de gezinshereniging was er meer behoefte aan een goed doordachte migratiebeleid. Opvang, begeleiding, huisvesting, onderwijs en werkgelegenheid stonden centraal in het beleid. Het beleidsdoel in de jaren tachtig was 'integratie met behoud van de eigen culturele identiteit.' Later werd gesproken over Rotterdam als multiculturele stad: 'Het streven was verschillende etnische groepen naast elkaar te laten samenleven.'²¹⁸

Een Turkse dame die in 1967 naar Rotterdam kwam, zegt het volgende over het buurtleven:

²¹⁵ Laar, P. Th van de, *Stad van Formaat*.

²¹⁶ Idem, 532.

²¹⁷ Ibidem.

²¹⁸ Ibidem.

*Nu moeten we ook de andere kant bekijken. Als je het mij persoonlijk vraagt, is Nederland een klein land. Er zijn enorm veel buitenlanders gekomen. Dit kan niemand ontkennen. Overal uit de wereld zijn mensen naar Nederland gekomen. Hier is een kleine wereld gebouwd. Er zijn misschien wel mensen uit 200-300 landen. Sommigen zijn schoon, sommigen zijn vies. Het gevolg is dat de straten vies worden. De straten van vroeger zijn er niet meer. Toen waren ze niet vies. Vroeger stonden er planten voor de deur. Nu zie je papier en viezigheid. Dus ze hebben zich niet kunnen aanpassen. Turken wel. Turken zijn heel schoon. Sommige buitenlanders zijn niet schoon. Ze eten en gooien hun afval op straat. Ze spugen op straat. Dit kan niet. Ik heb niet zo vaak gezien dat een Nederlander spuugde. Buitenlanders denken dat Nederland Afrika is. Of een ander land. Het is een schoon land. Zou het niet beter zijn als we het schoon zouden houden? Ik denk dat de komst van veel buitenlanders, de van elkaar verschillende culturen en omdat ze zich niet aan de Nederlandse cultuur kunnen aanpassen iedereen ongerust maakt. Als ze zich hadden aangepast. Als ze schoon zouden zijn, zouden we misschien geen problemen hebben.*²¹⁹

Hoewel deze Turkse dame in de ogen van vele Nederlanders en de overheid een buitenlander is, net als alle andere buitenlanders, ziet zij zichzelf niet zo. Zij heeft zelf kritiek op de vele buitenlanders die naar Nederland zijn gekomen en zich niet hebben aangepast. Ze stelt dat door de komst van veel buitenlanders Nederland onleefbaar is geworden en kijkt met heimwee terug naar de ‘goede oude’ tijd, toen er nog weinig buitenlanders waren.

De concentratie van minderheden in de oude stadswijken en de daarmee samenhangende verloedering van de leefomgeving zijn thema's die in vele beschouwingen over de woonsituatie in Nederland voorkomen. In het rapport van Commissie Blok staat: ‘mede door de voorkeuren van de autochtone bevolking heeft zich in de afgelopen dertig jaar vaak een repeterend patroon afgespeeld in wijken waar allochtonen huisvesting vinden. Door een optelsom van moeilijk te interpreteren individuele afwegingen- waarbij in ieder geval de gewenste wooncarrière wordt afgewogen tegen pushfactoren in de eigen buurt (veranderende bevolkinssamenstelling, statusverlies, onveiligheid, gebrek aan noodzakelijk geachte voorzieningen) – verlaten autochtonen deze gebieden. Dit zet een proces van verder toenemende selectieve migratie in gang (meer autochtonen verlaten de wijk, meer allochtonen nemen hun plaatsen in). Deze witte trek versterkt zo de tendentie naar etnisch concentratie.’²²⁰

4.8.6. Beeldvorming over gastarbeiders

Door de stijging van het aantal migranten uit Turkije vielen Turken meer op. Toen de migranten in het straatbeeld en binnen bedrijven verschenen, veranderde het beeld dat Nederlanders over migranten hadden. Van Heere en Hidalgo analyseerden dit voor Rotterdam. Uit een enquête uit 1970 naar de houding van Rotterdammers tegenover buitenlandse arbeiders kwamen de volgende resultaten naar voren; ruim 37% van de ondervraagden vond het een goed idee om het geld, dat beschikbaar werd gesteld ter ere van het 25-jarige

²¹⁹ Interview C. A.

²²⁰ Brink, G. van den., *Culturele contrasten*, 177.

bevrijdingsfeest, beschikbaar te stellen om de levensomstandigheden van de migranten te verbeteren. Ongeveer 52% was hierop tegen omdat er eerst een einde gemaakt moest worden aan de slechte levensomstandigheden van de eigen mensen. 6,4% had geen mening. Het bedrijfsleven en de werkgevers zouden verantwoordelijk zijn voor het oplossen van de problemen van de migranten. En de herdenking zou niets te maken hebben met de levensomstandigheden van migranten.²²¹

Uit de antwoorden komt het 'wij- en zij gevoel' naar voren. Deze antwoorden wijzen volgens de auteurs op de aanwezigheid van een hoge mate van ethnocentrisme dat tot uitdrukking komt in 'wij Nederlanders of Rotterdamers' en 'zij', 'die Turken, Spanjaarden of Marokkanen.' Veel antwoorden hadden te maken met 'verschillen in cultuur', 'slechte aanpassing aan de Nederlandse zeden en gewoonten', 'discriminatie', en 'vooroordelen'.²²² Naast het bedrijfsleven werden ook de overheid, de gemeente en de huiseigenaren verantwoordelijk gesteld voor de slechte levensomstandigheden van de gastarbeiders.

Uit een opinie- onderzoek van het Centrum voor Marketing analyses blijkt hoe Nederlanders over zichzelf denken in relatie tot buitenlanders.²²³ Nederlanders zijn: geschikt om leiding te geven, geschikt voor hoge functies, vooruitstrevend, ijverig, betrouwbaar, doortastend en eerlijk. Buitenlanders werden gezien als: lui, onwetend, onzelfstandig, verspillend en onopgevoed.

Volgens Wentholt²²⁴ zorgde de onevenredige aandacht van de pers voor de misdaad onder de vreemdelingen, het voedsel aan het reeds diepgewortelde vooroordeel dat buitenlanders onbetrouwbaar zijn.²²⁵ De cijfers van het CBS spreken de eenzijdige berichtgeving tegen. De gemiddelde criminaliteitscijfers in de periode 1963-1965 is 5,8 onder Turken, 7 onder Nederlanders, 8 onder Grieken, 9,4 onder Italianen en 12,1 onder Duitsers.²²⁶ Tegenover het gemiddelde criminaliteitscijfer zeven onder Nederlanders blijken de gastarbeiders er veel beter af te komen. Turken hadden in de publieke opinie een slecht naam. Statistische gegevens tonen echter aan dat onder hen minder misdaad voorkwam dan onder Nederlanders.

4.8.7. Beeldvorming over Nederlanders

Hoewel er destijds ook spanningen waren tussen autochtonen en allochtonen worden de vroegere relaties met de Nederlanders positiever ervaren door de respondenten:

*Ze hebben nooit gediscrimineerd. Als ze zouden discrimineren zouden ze hier toch niet zo veel mensen binnen hebben gelaten. Het waren goede mensen*²²⁷.

²²¹ Heere, D. van en H. Hidalgo, *Buitenlandse arbeiders in Rotterdam*, 63.

²²² Idem, 63.

²²³ Theunis, J.M., *Gastarbeiders- lastarbeiders: ongewenste vreemdelingen?, discriminatie?, gemiste kansen?* (Brand, Hilversum 1968) 13.

²²⁴ Wentholt signaleerde naar aanleiding van een onderzoek onder bewoners en bezoekers van Rotterdam een algemene ontevredenheid met de stad, ondanks het feit dat de herbouw van de binnenstad volgens de nieuwste kwantitatieve normen had plaatsgevonden. Wentholt oefende in zijn boek *De binnenstadsbeleving van Rotterdam* uit 1968 kritiek uit op het eenzijdige modernisme van de wederopbouw en pleitte voor meer aandacht voor 'de visuele en psychische stadsbeleving'.

²²⁵ Wentholt, R. (red.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland: een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk*, (Spruyt etc., Leiden, 1967)

²²⁶ Theunis, J.M., *Gastarbeiders- lastarbeiders*, 20.

²²⁷ Interview S. Y.

Ik woonde in een huis van een Nederlandse vrouw. Ik woonde op de Aleidistraat. Omdat ik klaagde over het pension en omdat de fabriek mij wilde houden, vonden ze een huis voor me. Ze behandelden me heel goed. Ik zei tegen die vrouw: 'laten we hier een badkamer bouwen. Het zal voor ons beiden handig zijn.' Toen had je geen badkamers in de huizen. Je had in de wijk een aantal douchecabines. Daar moest je dan in de rij gaan staan. Ik had voor de badkamer betaald maar ik trok een deel van het bedrag maandelijks van mijn huur af, dat was toen 45 gulden.²²⁸

Er zijn verschillen tussen de Nederlanders van vroeger en nu. Vroeger wilden ze ons allemaal Nederlands leren. Het was heel nuttig. Vroeger waren de Nederlanders niet egoïstisch. Ze mochten ons. Ze dachten 'ze zijn uit hun land gekomen, laten we ze helpen'. Iemand hielp ons zelfs met het verven van ons huis.²²⁹

Soms gebeuren nare dingen. Zij zijn ook begonnen aan discriminatie. Vroeger had je het niet. Ze waren goed, ze respecteerden ons. Nu blaffen ze tegen je. Ze hebben ons niet meer nodig. Toen wij kwamen, waren er meisjes die je vriendin wilden zijn voor één Pall Mall sigaret. Nu zijn ze verzadigd. Ze zijn rijker geworden. Nederland is een belangrijk land geworden. Nu zeggen ze openlijk dat we moeten vertrekken. Maar de bouwstenen van Nederland zijn de Turken. De buitenlanders waren diegenen die hebben gewerkt en Nederland hebben opgebouwd. Wij maakten om de zes maanden een schip voor fl. 150 miljoen. In de jaren '68 '69 '70 maakte de fabriek veel winst. Toen verdienden ze veel geld. Ze konden weer recht op gaan lopen. Nu zeggen ze dat buitenlanders moeten vertrekken.²³⁰

De toename van migranten uit hetzelfde land bleek een negatief effect te hebben op de houding van Nederlanders op de desbetreffende nationaliteit. Toen in de jaren zestig weinig Turken in Rotterdam waren, werden zij positiever beoordeeld dan hun Italiaanse collega's. Deze negatieve houding werd ook ervaren door de Turkse migranten die ik heb gesproken. Uit de interviews blijkt dat Nederlanders in de loop der tijd veranderden van 'aardig' naar 'egoïstisch'. Dit komt volgens de respondenten door het feit dat Nederlanders geen behoefte meer hebben aan de arbeidsmigrant. Vroeger waren zij nodig voor het werk waar geen Nederlander voor te vinden was. Nu dat soort werk niet meer bestaat en de Nederlanders rijk zijn geworden, zijn de gastarbeiders niet meer nodig en niet meer welkom. De respondenten voelen zich gekrenkt en vinden dat Nederlanders on dankbaar zijn.

4.9. Integratie in Rotterdam

In Rotterdam was er in de jaren zeventig nauwelijks sprake van migrantenbeleid en het beleid dat er was, was niet gericht op de integratie van gastarbeiders in de Rotterdamse samenleving. De gastarbeiders werden noch voorbereid op een permanent verblijf in Rotterdam, noch op hereniging met gezinsleden uit het land van herkomst. Het geringe aantal taalcursussen zorgde ervoor dat de gastarbeiders zich net in Nederlandse

²²⁸ Interview F. K.

²²⁹ Interview A. I. Ç.

²³⁰ Interview N. Y.

maatschappij konden redden. Medewerkers van de SHBW wilden zo min mogelijk inbreuk op de cultuur van de gastarbeiders maken en hoedden zich om de Nederlandse normen en waarden op te dringen.²³¹ De Stichting probeerde wel de Nederlandse deugden, zoals spaarzaamheid en fatsoen, bij te brengen. Deze deugden konden de gastarbeiders wel gebruiken als ze naar hun herkomstland zouden terugkeren.

A.C. van Wickeren, hoofd van het Economisch bureau van de gemeente, vond dat gastarbeiders ‘gast’ waren in een gastvrij land. Integratie van gastarbeiders in de Nederlandse samenleving werd toen niet als noodzakelijk gezien en was zelfs ongewenst. De geïntegreerde gastarbeiders zouden zich als Nederlanders gedragen en zouden het vuile werk niet willen doen.²³² Bovendien hadden de gastarbeiders zelf geen behoefte aan integratie. Tijdens hun verblijf in Rotterdam gingen ze om met landgenoten en leefden zo zuinig mogelijk. Ze spaarden zoveel mogelijk om hun droom in het vaderland te kunnen verwezenlijken en het thuisfront te kunnen verzorgen. Door spaarzaamheid toonden de gastarbeiders het sobere gedrag waarop de medewerkers van de SHBW aandrongen.²³³

Het grote verschil met nu is, is dat integratie van migranten tegenwoordig opgedrongen wordt. De maatschappelijke positie van allochtonen zijn heden ten dagen een veelbesproken onderwerp. De nationale en lokale overheden trachten op verschillende manieren de integratie van de aanwezige en toekomstige generaties te verbeteren.

De term ‘burgerschap’ werd in het kader van het integratiebeleid voor het eerst officieel genoemd in 1994 (Contourennota 1994). Vanaf dat moment was burgerschap het leidende beginsel binnen de integratiediscussie. In 1994 was ‘actief burgerschap van personen uit etnische minderheidsgroepen’ voldoende. Ze moesten de taal spreken en actief meedoen aan de maatschappij. Vanaf 2004 werden er meer eisen gesteld zodoende werd er van allochtonen ook betrokkenheid verwacht. De verantwoordelijkheid voor inburgering kwam ook meer bij de migranten zelf te liggen. De migranten moesten zichzelf actief opstellen: de taal leren, meer weten van normen en waarden, zich actief op de arbeidsmarkt begeven etc.²³⁴

Nederland als een vooruitstrevende multiculturele samenleving is in praktijk niet eenvoudig te realiseren. Bij een goede integratie van allochtonen komt immers meer kijken dan het aanleren van de Nederlandse taal en gewoonten. De maatschappelijke, economische en culturele omschakelingen tussen het land van herkomst en het gastland zijn vaak aanzienlijk groot en leveren bij het functioneren in de Nederlandse maatschappij vaak problemen op.²³⁵

De overheid probeert de laatste decennia het integratieproces zoveel mogelijk te sturen door onder andere verplichte inburgeringscursussen. In deze paragraaf zal ik onderzoeken wat de houding is van Turkse arbeidsmigranten ten opzichte van integratie en het huidige politieke klimaat.

Ik zou graag willen vragen wat integratie betekent aan deze Nederlanders. Wat moet ik doen om me aan te passen? Ze moeten mij een lijst geven. Ik was de enige Turk hier in de straat. Ik woon hier al 37 jaar. Toen ik vroeger bezig was met mijn auto, kwam de één koffie brengen de ander bood z'n hulp aan. Ik weet niet

²³¹ Laar, P. Th. Van de, *Stad van Formaat*, 529.

²³² Idem, 530.

²³³ Idem, 529.

²³⁴ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Burgerschap> (07062006)

²³⁵ www.wereldorientatie.net/ppp/geschiedenis%20gastarbeiders%20in%20Nederland.ppt (19062006)

*hoe integratie anders zou moeten zijn. Ik heb me aangepast. Ik leef met ze. Het zijn allemaal Nederlanders. Mijn buurman komt 's nacht om drie uur voor suiker. Als hij het terugbrengt, nemen we het niet aan. Dit heb ik ze ook geleerd. De flat zou gerenoveerd worden en ik wilde niet meer terug komen. Mijn burens haalden me over; ze zeiden dat het mijn schuld zou zijn als er een slecht persoon in mijn woning zou komen wonen en hun lastig zou vallen. Ik vind het politieke klimaat niets. Nederland is nog nooit zo armoedig geweest. Nederland heeft nog nooit zo veel problemen gekend. Ze zijn bijna net zo als tijdens de Tweede Wereldoorlog. Je vrijheid wordt beperkt. Je krijgt nu 1/3 van wat je eerst kreeg en op de markt is alles hetzelfde. De houding van de overheid is geen houding. Ik kan wel zeggen dat politici nu een intimidatiepolitiek voeren tegenover buitenlanders maar hun eigen landgenoten worden ook benadeeld. In plaats van het achter na zitten van vijftigers kunnen ze beter werk aanbieden aan mensen onder de veertig. Het is onlogisch dat iemand van 62 jaar werk moet zoeken. Ze moeten drie banen vinden. Als die persoon niet wil werken dan moeten ze de helft van zijn uitkering aftrekken. Dit moet wel zo geregeld worden. Er is maar een verschil van 100 euro tussen werkenden en werklozen. Dan zegt de werkende 'waarom zou ik voor 100 euro 's morgens vroeg op staan. Dan drink ik wel twee koffie's minder.'*²³⁶

Deze respondent vindt dat hij geïntegreerd is. Hij kan goed opschieten met zijn Nederlandse burens en zijn burens hebben zich aangepast aan hem. Maar hij is wel gefrustreerd over de wijze waarop de Nederlandse overheid allochtonen benaderd. Hij is van mening dat door de komst van de Euro alles veel duurder is geworden terwijl er gekort wordt op de uitkeringen. Hij vindt ook dat de autochtonen benadeeld worden door het economisch beleid van de overheid.

*De overheid zegt dat buitenlanders zich moeten aanpassen aan Nederlanders. Hoe moeten wij ons aanpassen aan Nederland, Nederlanders?! Vertel me maar. Ik heb geen problemen met Nederlanders. Omdat ik de taal wel een beetje ken, kan ik goed opschieten met mijn burens.*²³⁷

Deze respondent stelt net als de eerste respondent dat hij goed kan opschieten met zijn burens en de taal wel een beetje kent. Dit zijn blijkbaar die dingen die belangrijk zijn voor integratie, namelijk voldoende taalkennis om contacten te onderhouden met burens. De vraag is of de overheid dit wel beschouwd als integratie.

Wij passen ons altijd aan maar zij passen zich niet aan ons. Ik versta onder integratie dat beide kanten het goed met elkaar kunnen vinden. Wij maken geen onderscheid tussen religie, ras en dergelijke. Wij hechten waarde aan de mens. Hoe meer toenadering we zoeken hoe meer ze ons verstoten. Vanaf 1965 tot nu heb ik me altijd aan iedereen aangepast. Ik heb iedereen geholpen. Ik heb mijn tijd gestoken in de mensen zodat ze het vak zouden leren. Als de overheid zich mengt tussen de mensen, kunnen de mensen hun problemen boven tafel leggen. Maar nee hoor, niemand vraagt zich af hoe het met de buitenlanders gaat. Ze vragen zich niet af wat de buitenlanders willen, wat er allemaal speelt. Ze vragen niet 'wat zijn hun problemen? Wat vinden

²³⁶ Interview N. Y.

²³⁷ Interview M. K.

*ze goed?’ Ze vragen niets. Vandaag de dag heb je moskeeën en verenigingen, ze kunnen toch een dag vrijmaken en de moskeeën en verenigingen bezoeken en daar naar de mensen luisteren.*²³⁸.

Deze respondent stelt net als de vorige respondenten dat hij zich wel heeft aangepast. Maar hij is wel kritisch wat betreft de houding van Nederlanders en de overheid. Wat ik ook vaak bij andere Turkse arbeidsmigranten hoorde, is dat zij zich hebben ingezet voor Nederland. Ze vinden dat ze aan de wederopbouw van Rotterdam/ Nederland hebben gezorgd maar erkenning daarvoor hebben ze nooit gekregen. Uit deze citaat blijkt bovendien dat de kloof tussen de overheid en de migranten heel groot is. Volgens de migrant moeten politici zich verdiepen in de problematiek van de migranten door met hun in dialoog te gaan.

*Integratie is onzin, politiek. Ze hebben gewoon een term verzonnen. Politici hebben zich een weg uitgestippeld om buitenlanders te bedriegen. Om andere landen te misleiden hebben ze een soort integratiewet verzonnen. Een integratiewet hoort niet zo te zijn. Mensen moeten een eigen leven hebben. Het inkomensniveau moet hoog zijn. Om een normaal menselijk bestaan te leiden moet er toekomst zijn. Kinderen moeten een toekomst hebben. Geen van deze dingen is er. Als deze er niet zijn, kan de migrant wel een cursus volgen, tot de avond zal hij vier woorden leren en 's morgens zal hij er acht vergeten. De mens moet een toekomst hebben, zodat hij iets kan opsteken van de cursus en het werk.*²³⁹

Deze respondent is noch positief te spreken over integratie noch over de overheid. Hij vindt integratie nutteloos omdat hij blijkbaar geen goede toekomstverwachtingen heeft voor de Turkse samenleving. Een inburgeringscursus heeft volgens hem geen nut omdat er toch geen hoop is op een betere positie.

Over het algemeen hebben Turkse migranten uit mijn onderzoek gemengde gevoelens over integratie en het huidige klimaat. De meeste respondenten hebben zich op een bepaalde manier aangepast aan de Nederlandse samenleving. Ze vragen zich echter af wat de Nederlandse samenleving nog van hun verwacht, ze kunnen of konden immers goed opschieten met hun Nederlandse burens en collega's en kennen de taal voldoende om zich verstaanbaar te maken. Integratie betekent voor hun 'het goed kunnen opschieten met elkaar'. De overheid wil echter meer. Vandaar dat ze geërgerd vragen wat integratie dan wel is en wat ze nog meer moeten doen om te integreren.

De migranten zijn niet gelukkig met het politieke klimaat in Nederland. Nederland is behoorlijk veranderd. De samenleving is veeleisender geworden ten opzichte van de migranten. Vroeger was het geen probleem als een migrant de Nederlandse taal niet machtig was maar nu moeten ze verplicht naar een inburgeringscursus, wat voor de eerste generatie onzin is. Voor de jongere en toekomstige migranten vinden ze de cursussen een goede zaak. Ze vinden het jammer dat er in hun tijd geen cursussen werden aangeboden.

²³⁸ Interview F. K.

²³⁹ Interview A. I. Ç.

Over het algemeen willen migranten hun cultuur behouden en niet assimileren in de Nederlandse samenleving. De migranten vinden dat ze burger zijn omdat ze zich aan de wet houden en geen problemen hebben met Nederlanders. Hun denkbeeld over burgerschap valt onder de liberale opvatting over burgerschap: ‘Dit is de minst vergaande opvatting. De nadruk ligt op de juridische status van de burger, de rechtspositie dus. Is die rechtspositie in orde – is iemand legaal in een land – en houdt hij zich aan de wet, dan is hij burger en kan hij burgerschapsrechten claimen. Actief meedoen of identificatie is niet nodig. De klassieke vrijheidsrechten zijn erg belangrijk binnen deze opvatting. Naast vrijheidsrechten hebben alle burgers sociale rechten: recht op werk, onderwijs, scholing, huisvesting, gezondheidszorg en andere rechten binnen de verzorgingsstaat.’²⁴⁰

De belangrijkste redenen waarom integratie niet altijd succesvol verloopt zijn; ten eerste de afkeer van autochtonen. Veel Nederlanders zien de toestroom van allochtonen als inbreuk op hun eigen maatschappij. Hierdoor krijgen allochtonen geen volledige kans om goed te integreren. Ten tweede is een groot deel van de eerste generatie migranten arbeidsongeschikt. Dit komt onder andere door de zeer lage of geen genoten opleiding, analfabetisme en de hogere functie- eisen van werkgevers. Hierdoor kunnen ze niet deelnemen aan het arbeidsproces. Ten derde de afkeer van allochtonen; over het algemeen zien allochtonen de Nederlandse taal vaak als een belemmering om in contact te komen met autochtonen. Daarbij hechten ze veel waarde aan hun eigen normen, waarden en religie, welke vaak niet overeenstemmen met de Nederlandse sociale en culturele gebruiken.²⁴¹

4.10. Besluit

De eerste generatie Turkse gastarbeiders kwam in de jaren zestig hoofdzakelijk uit Anatolië naar Rotterdam om tekorten op de arbeidsmarkt op te vullen. De meeste gastarbeiders gingen ervan uit dat ze hier maar tijdelijk zouden blijven. Ze wilden in korte tijd zo veel mogelijk sparen om een beter bestaan in Turkije te kunnen opbouwen. Ze verrichtten voornamelijk ongeschoold en vuil werk waar Rotterdamers geen zin in hadden. De meesten hadden economische motieven om te migreren. Dit betekende echter niet dat ze werkloos waren. Ze waren voornamelijk ontevreden over hun inkomen en werk. De eerste arbeidsmigranten werden gerekruteerd door Rotterdamse bedrijven die kampten met een arbeidstekort. In Ankara werd een centraal wervingskantoor geopend dat bemand werd door een Nederlandse overheidsfunctionaris. Rotterdamse bedrijven dienden een verzoek in bij de arbeidsbureau's die vervolgens het verzoek doorgaven aan het wervingskantoor. Een groot deel van de migranten kwam echter via familie en kennissen buiten de officiële werving om met een toeristenvizum naar Nederland. Deze netwerken speelden een grote rol bij het migratieproces van Turkse arbeidsmigranten. Zij zorgden voor de informatie over het bestemmingsland en hielpen bij het vinden van huisvesting en werk. De meeste Turkse arbeidsmigranten in Rotterdam werkten in de metaal- en bouwsector. Doordat de arbeidsmigranten lagere functies vervulden in de bedrijfstakken die geherstructureerd werden, is tegenwoordig het overgrote deel van de Turkse arbeidsmigranten in Rotterdam werkloos en woont in achterstandsbuurtten.

²⁴⁰ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Burgerschap> (07062006)

²⁴¹ www.wereldorientatie.net/ppp/geschiedenis%20gastarbeiders%20in%20Nederland.ppt (19062006)

In de meeste gevallen is de remigratie een droom gebleven. Na de eerste oliecrisis in 1973 en de wervingsstop werd het voor veel migranten aantrekkelijker om in Nederland te blijven waar ze konden gebruik maken van een sociaal vangnet. Omdat men hier bleef, liet men vrouw en kinderen overkomen en kwam gezinshereniging op gang. Ook waren sommigen niet in staat om zowel zichzelf als hun gezin in Turkije te onderhouden en zonder voldoende gespaard te hebben konden ze niet terugkeren. Bovendien waren er redenen van sociale aard, zoals gezinsproblemen. De tijdelijke migratie sloeg zodoende om in permanente migratie. Met de komst van de gezinnen veranderde het straatbeeld in Rotterdam. Er ontstond een Turkse gemeenschap met eigen winkeltjes, moskeeën, cafés, importwinkels en dergelijke.

Door de zichtbaarheid van de migranten en hun gezinnen begon de overheid zich geleidelijk te beseffen dat de zogenaamde gastarbeiders geen gasten waren. De afkondiging van de migratiestop en het besef dat de migranten zich blijvend vestigden, oriënteerde het overheidsbeleid in de richting van reglementering, controle en integratiemechanismen.²⁴²

De beeldvorming van arbeidsmigranten over Nederlanders veranderde in de loop der tijd. De respondenten stellen dat de Nederlanders in het begin aardig waren maar dat ze nu veranderd zijn. Dit komt volgens de arbeidsmigranten omdat de Nederlanders geen behoefte meer hebben aan hun. Nederland is een sterke natie geworden en kan nu doen en laten wat ze wil. De meerderheid van de Turken klaagt over het beleid van de overheid en over de houding van Nederlanders. Ze vinden dat het vroeger veel beter was.

Het integratiedebat had bij een groot deel van mijn respondenten een negatieve connotatie. Ze vinden dat zij zich hebben aangepast aan de Nederlandse samenleving. Ze geven aan dat ze de taal een beetje kennen en goed kunnen opschieten met hun burens. Dit is voor de overheid echter niet voldoende voor een succesvolle integratie. Minderheden moeten de taal goed kunnen spreken en actief meedoen aan de maatschappij. Ook wordt er meer betrokkenheid verwacht. 'Actief meedoen aan de maatschappij' en 'betrokkenheid' zijn niet voor zich sprekende termen. De respondenten vinden dat de overheid duidelijk moet zijn over wat integratie is en wat de Nederlandse normen en waarden inhouden.

Een belangrijke belemmering voor een succesvolle integratie is de gebrekkige kennis van de Nederlandse taal. De Turkse migranten vertelden dat ze de taal graag wilden leren en daarvoor ook actie ondernamen, zoals het werken met Nederlandse collega's maar door gebrek aan tijd en voorzieningen kwamen ze daar niet aan toe. Ook worden de migranten verweten dat ze een laag opleidingsniveau hebben en daardoor moeilijk toegang tot de arbeidsmarkt krijgen. Door het niet verrichten van betaalde arbeid kunnen ze niet integreren in de Nederlandse samenleving. Hier wordt echter voorbij gegaan aan het feit dat juist dat geringe opleidingsniveau het 'cultureel kapitaal' was waarop gastarbeiders ooit werden geworven.

²⁴² Goossens, A., *Een Turkse droom die geschiedenis werd; de historische ervaring van Turkse arbeidsmigranten in Antwerpen*. (Gent, 2004)

5. Conclusie

In dit laatste hoofdstuk van de thesis zal ik het *aspiration/ ability* model van Carling aan de hand van mijn empirische bevindingen invullen. Hiermee wordt tevens een antwoord gegeven op het eerste deel van de hoofdvraag, namelijk, “Welke factoren zijn van doorslaggevend belang geweest in het vestigingsproces van de eerste generatie Turken in Nederland?” Vervolgens wordt het tweede deel van de hoofdvraag beantwoord aan de hand van de interviews, namelijk “En hoe hebben de eerste generatie Turken hun vestigingsproces ervaren in het licht van het huidige integratiedebat?”.

Migratie is niet eenvoudig. Voor migratie moet ten eerste een sterke ‘wil’ zijn (*aspiration*) die op macroniveau beïnvloed wordt door de ‘emigratie omgeving’ (*emigration environment*): de sociale betekenis van migratie en de historische, sociaal- economische, culturele en politieke context in het herkomst- en bestemmingsland en op microniveau door de ‘individuele kenmerken’ van de potentiële migranten. Ten tweede moeten de potentiële migranten de ‘capaciteit’ (*ability*) hebben om te kunnen migreren. Die wordt op macroniveau bevorderd/ beperkt door het immigratiebeleid (*immigration interface*) en tevens wordt het op microniveau beïnvloed door de ‘individuele kenmerken’ van de potentiële migranten. Dit model is voornamelijk gebaseerd op de wisselwerking tussen het macro- en microniveau. Dit betekent echter niet dat het mesoniveau uitgesloten wordt.

Aspiration

De ‘emigratie omgeving’ in Turkije werd gekenmerkt door een sterk geloof in het ‘emigratieproject’ als een voorwaarde voor positie- en inkomensverbetering die in Turkije niet mogelijk was. Het ‘emigratieproject’ betekende het wonen en werken in het buitenland, maar wel met de intentie om terug te keren als men voldoende had gespaard om een beter bestaan te hebben in het herkomstland. Het geloof in het ‘emigratieproject’ werd versterkt door de netwerken, onder andere door ‘rijke’ Turkse migranten met ‘een hoed op’ die naar Turkije terugkeerden of hun vakanties daar doorbrachten. De sociaal-economische en politieke omstandigheden, oftewel de *push*-factoren, in Turkije, zoals de onzekerheid van werkgelegenheid en lage lonen speelden ook een rol.

Ook de omstandigheden in Nederland speelden een belangrijke rol bij het vestigingsproces. In de jaren zestig kampte het Nederlandse bedrijfsleven met een tekort aan personeel. Om deze tekorten op te heffen, rekruteerden Nederlandse bedrijven arbeidskrachten in onder andere Turkije. Door de wervingsbureaus werden aanlokkelijke voorwaarden voorgespiegeld wat betreft loon, huisvesting en vakantieregeling. Werkgelegenheid, hogere lonen en de sociale zekerheid waren de meest doorslaggevende *pull*-factoren die het vestigingsproces van Turken naar Nederland hebben bevorderd.

De ‘individuele kenmerken’ die de ‘wil’ om te migreren beïnvloeden zijn onder meer leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, ouderschap, sociaal-economische situatie, opleiding, werkgelegenheidssituatie en familie-migratiegeschiedenis. Een overgroot deel van de Turkse migranten waren gehuwde mannen tussen de 20-40 jaar met kinderen. Gehuwde mannen hadden meer verantwoordelijkheden en moesten voor hun gezin zorgen. De meesten hadden geen hoge opleiding genoten en als ze werk hadden wisten ze niet voor hoe lang

en bovendien was er weinig perspectief op verbetering. Als de wil er eenmaal was dan werd de stap makkelijker gezet wanneer familie en kennissen eerder waren gemigreerd en in het bestemmingsland woonden

De betekenis van het immigratiebeleid.

Turkse migranten zijn op verschillende manieren gemigreerd: met een arbeidscontract, als illegaal, met een toeristenvisum, door middel van gezinshereniging, gezinsvorming en schijnhuwelijken. De meeste migranten van de eerste generatie kwamen door middel van arbeidsmigratie en met een toeristenvisum naar Nederland. In de loop der jaren nam de het verlangen om te migreren niet af, maar kregen de migranten wel te maken met beperkingen doordat het migratiebeleid steeds restrictiever werd.

In de jaren zestig bestond in Nederland een situatie waarin de migranten makkelijk werk konden vinden vanwege de tekorten op de arbeidsmarkt. Ook degenen die niet officieel waren geworven konden zonder veel problemen migreren en hier een baan vinden. Na 1973 ontstond krapte op de arbeidsmarkt in Nederland en veranderde het toelatingsbeleid. Hierdoor werd arbeidsmigratie vrijwel onmogelijk gemaakt. Alleen gezinshereniging en gezinsvorming waren onder bepaalde voorwaarden toegestaan.

Het is opvallend dat van de tien respondenten er maar twee via een wervingsbureau naar Nederland zijn gekomen. De overigen migreerden via hun netwerken in Nederland. Hoewel het aantal respondenten niet representatief is, kunnen we dit ook opmaken uit statistische gegevens: het aantal arbeiders dat naar Nederland verzonden werd in de periode 1961-1974 door de Turkse Arbeidsvoorzieningenorganisatie is 24.862. Het aantal migranten dat in dezelfde periode naar Nederland kwam bedraagt 71.000. Uit de gegevens van het COS komt naar voren dat het meest voorkomende geboortjaar van de Turkse migranten die in Turkije zijn geboren 1971 is. Dit betekent dat het aantal migranten dat naar Rotterdam is gekomen in het kader van gezinshereniging en / of gezinsvorming aanzienlijk hoger is dan het aantal gastarbeiders zelf.

De 'individuele kenmerken' die de 'wil' om te migreren beïnvloeden, speelden ook een rol bij de 'capaciteit' om te migreren. Wat betreft de leeftijd en het opleidingsniveau van potentiële migranten kunnen oudere personen in het model van Carling makkelijker een toeristenvisum krijgen dan jongere. Jongeren daarentegen kunnen in aanmerking komen voor gezinsvorming en arbeidsmigratie. De 'capaciteit' om te migreren stijgt ook naar mate potentiële migranten netwerken hebben in het bestemmingsland die voor een baan, huisvesting en een huwelijkspartner kunnen zorgen.

Met het *aspiration/ ability* model kan de wisselwerking tussen het micro- en macroniveau geanalyseerd worden. De eigenlijke 'wil' om te migreren is dus een resultaat van de wisselwerking tussen de 'emigratie omgeving' van de potentiële migrant en zijn eigen 'individuele kenmerken'. Hetzelfde geldt voor de 'capaciteit'. Het 'immigratie raamwerk' geeft de mogelijkheden en beperkingen weer en de 'individuele kenmerken' bepalen de 'capaciteit' van verschillende personen om zich binnen dit raamwerk te bewegen. Het gedrag van individuen beïnvloedt de macroniveaustructuren. De 'emigratie omgeving' wordt beïnvloed door de migratie-ervaringen van migranten. Op dezelfde manier verandert het 'immigratie raamwerk' wanneer beleidsmakers in het bestemmingsland proberen maatregelen te nemen tegen immigranten.

Met behulp van het model van Carling kan het vestigingsproces van de Turkse migranten goed worden beschreven en geanalyseerd. Het hebben van netwerken, voldoende geld, het besef dat het in Nederland beter is en het migratiebeleid zijn de meest doorslaggevende factoren die Turkse migranten deden migreren.

Voordat ik een antwoord geef op de tweede deel van de hoofdvraag, zal ik de omstandigheden in Rotterdam waarin de Turkse migranten zich aan het begin van het vestigingsproces bevonden, samenvatten.

In de beginjaren van het vestigingsproces was er geen integratiebeleid voor migranten. De migranten woonden en werkten in slechte omstandigheden en verrichten voornamelijk vuil en zwaar werk in arbeidsintensieve industrieën. Na 1973 steeg de werkloosheid onder de migranten en velen kwamen in de WAO terecht. Na de migratiestop lieten velen hun gezin overkomen maar dat leidde ook niet tot een andere aanpak van de stedelijke overheid.

Op basis van de literatuur kunnen we stellen dat de omstandigheden voor de Turkse migranten niet zo best waren. Het is echter opvallend dat uit de interviews een ander beeld naar voren komt. Wanneer de respondenten terugkijken naar het verleden, vinden ze het toen veel beter. De arbeidsomstandigheden bijvoorbeeld worden in het algemeen niet als slecht ervaren. De meeste respondenten stellen dat er geen sprake was van vuil of zwaar werk en discriminatie. Aan de Nederlanders van vroeger worden positieve eigenschappen toebedeeld, zoals 'aardig', 'behulpzaam' en 'goede mensen'. Tegenwoordig zouden ze 'egoïstisch' en 'racistisch' zijn. Dit heeft te maken met het huidige beleid van de overheid. Van de Turkse migranten wordt verlangd dat ze hun Turkse identiteit opgeven en daar hebben ze moeite mee. De omstandigheden waren vroeger slechter maar ze voelden zich toen meer thuis. De Turkse migranten wonen langer in Nederland dan in Turkije maar door de discussies over integratie en transnationalisme worden ze vervreemd van Nederland. De respondenten zeggen dat ze vroeger de taal heel graag wilden leren maar omdat er nauwelijks voorzieningen waren, is dat niet helemaal gelukt. Tegenwoordig worden er echter taalcursussen aangeboden en zelfs verplicht gesteld waar de migranten geen interesse meer in hebben. De migranten ervaren de bemoeienis van de overheid, zoals de verplichte cursussen, het verbieden van schotelantennes en dubbele paspoorten, als een onderdrukking van hun Turkse identiteit. Zoals Lucassen ook stelt, zullen er anti- integratie/ -assimilatie tendensen ontstaan wanneer migranten geconfronteerd worden met een samenleving die de claim op hun etnische identiteit ontkent en/ of onderdrukt. Uit de gesprekken die ik met de migranten heb gevoerd kan ik opmaken dat hoe langer ze in Nederland blijven, hoe minder ze zich in Nederland thuis voelen.

Literatuur

Boeken en artikelen

- Abadan- Unat , N. (red), *Turkish workers in Europe 1960-1975. A socio-economic reappraisal* (E.J. Brill, Leiden 1976)
- Abadan- Unat, N., *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa* (Bilgi Yayınevi, İstanbul 2002)
- Abadan-Unat, N. e.a., *Migration and development: a study of the effects of international labor migration on Bogazliyan district* (Ajans - Türk Press, Ankara 1975)
- Akgündüz, A. 'Een analytische studie naar de arbeidsmigratie van Turkije naar West-Europa, in het bijzonder naar Duitsland en Nederland 1960-1974', *Sociologische Gids* 40 (1993) 352-385.
- Akgündüz, A., 'Turkije en internationale migratie sinds 1923', *Justitiële verkenningen*, jrg. 26, nr. 8, 2000 (110-123)
- Aktie Komitee Pro Gastarbeiders (Rotterdam), *Zwartboek* (AKPG, Rotterdam 1972)
- Amersfoort, H. van, *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie* (IMES, Amsterdam 2001)
- Aksoyçan- De Bever, I., *Mediterrane Nederlanders. Positie, problemen, beleid.* (SUN, Nijmegen 1987)
- Amersfoort, J.M.M. van, *Immigratie en minderheidsvorming; een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973* (Universiteit van Amsterdam 1974)
- Bakker, *Geschiedenis van Turkije* (2002)
- Berg- Eldering, L. van, *Van gastarbeider tot immigrant: Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985* (Samsom, Alphen a.d. Rijn/ Brussel 1986)
- Berger, J. (e.a.) *Een zevende man, het verhaal van een gastarbeider* (van Gennep, Amsterdam 1975)
- Bokx, M. de, *In Rotterdam broeit een rassenrel: de rellen in de Afrikaanderwijk en de pers* (EUR, 1993)
- Böcker, A.G. M., *Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?* (Amsterdam University Press, Nijmegen 1994)
- Brink, G. van den, *Culturele contrasten: het verhaal van de migranten in Rotterdam* (Bakker, Amsterdam 2006)
- Burgers, J, 'Opvanghuis stad. De integratie van migranten in grote steden', in F. Becker, *Transnationaal Nederland. Immigratie en integratie: het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Wiardi Beckman Stichting/ De Arbeiderspers, Amsterdam 2002) 115-134
- Burgers, J. en Engbersen, G., *De ongekende stad: Illegale vreemdelingen in Rotterdam* (Boom, Amsterdam 1999)
- Böcker, A., *Turkse migranten en sociale zekerheid: onderlinge zorg naar overheidszorg?* (AUP, Nijmegen 1994)
- Can-Engin, H. (eds), *De positie van Turken in Nederland. 2004: veertig jaar migratie,* (IOT, Utrecht 2004)
- Carling, J., *Aspiration and ability in international migration. Cape Verdean experiences of mobility and immobility* (University of Oslo, 2001)
- Carling, J., 'Migration in the age of involuntary immobility: theoretical reflections and Cape Verdean experiences', *Journal of Ethnic and Migration Studies* (2000) 5-42.
- Commissie Blok/ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 28 689, nrs 8-9.
- Cottaar, A., *Ik had een neef in Den Haag: nieuwkomers in de twintigste eeuw.* (Waanders, Zwolle 1998)

- Cottaar, A., e.a., Van over de grens; Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland (Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht 1998)
- Dekker, J. en B. Senstius, *De tafel van Spruit: een multiculturele safari in Rotterdam* (Mets & Schilt, Amsterdam 2001)
- Ellemers, J.E., *Modernisering, macht, migratie: opstellen over maatschappij en beleid* (Boom, Amsterdam 1995)
- Emmer, P. en H. Wansink, *Wegsturen of binnenlaten? 10 vragen en antwoorden over migratie* (De Arbeiderspers, Amsterdam 2005)
- Entzinger, H.B., 'Nederland immigratieland?' in *Beleid en Maatschappij* 2 (1975) 326-336
- Exter, J. den, 'Regionale herkomst van Turken in Nederland', *Migrantenstudies* (Bohn Stafleu van Loghum bv, Houten 1993)
- Gemeente Rotterdam, *De nieuwe Rotterdammers: facetbeleid culturele minderheden op de jaren '90* (Gemeente Rotterdam, juni 1991)
- Gijswijt-Hofstra, M. (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid: Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Verloren, Hilversum 1989)
- Glick-Schiller, N., L. Basch en C. Szanton-Blanc, *Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered* (New York Academy of Sciences, New York 1992)
- Graaf, P.A. de, *Buitenlandse migratie van Rotterdam in beweging* (COS, Rotterdam dec.1997)
- Groot, A. H. de, 'Turkije' in R. Peters, *Van vreemde herkomst: Achtergronden van Turkse en Marokkaanse landgenoten* (Wereldvenster, Houten 1987) 188
- Heere, D. van en H. Hidalgo, *Buitenlandse arbeiders in Rotterdam* (Interuniversitair Instituut Normen en Waarden in de Samenleving [etc.], Rotterdam 1972)
- Hondius, D., *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Sdu, Amsterdam 1999)
- Hoop, T. de en Swenne, M., *Remigratie: verslag van een leefwereldonderzoek onder geremigreerde Turkse jongeren* (Regionaal Centrum Buitenlanders Zuid-Holland West, Den-Haag 1988)
- Kooij, P. en Laar, P. van de, *Migratie en Nederlandse steden (1800-2000)*
- Laar, P. Th van de, *Stad van Formaat: geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Waanders, Zwolle 2000)
- Laar, P. Th. van de (red), *Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam* (MondiTaal Publishing, Rotterdam 1998)
- Laar, P. Th van de, *Stad van Formaat: geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Waanders, Zwolle 2000)
- Lucassen, J. & R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993* (Het Spinhuis, Amsterdam 1994)
- Lucassen, J. en Lucassen, L. (eds), *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives* (Peter Lang, Berne 1997)
- Lucassen, L., *Gelijkheid en onbehagen. De wortels van het integratiedebat in West- Europa* (Oratie, Universiteit van Leiden, 16 mei 2006)
- Lucassen, L., *Is transnationalism compatible with assimilation? Examples from the Western Europe since 1850* (Cambridge 2004)
- Lucassen, L., *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since 1850* (University of Illinois Press, Urbana 2005)

- Martin, P., *The unfinished story: Turkish labour migration to Western Europe*. (International Labour Office, Geneva 1991)
- Massey et. al., 'Theories of international migration: a review appraisal', *Population and Development Review* (1993) 431-466
- Meurs, G., *Migranten op de Rotterdamse arbeidsmarkt: een maatschappijhistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de arbeidsmarktpositie van migranten, in het bijzonder die van Turken en Marokkanen, in Rotterdam* (EUR, Rotterdam 1988)
- Moch, L.P., *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Indiana University Press, 2003)
- Moch, L.P., *Moving Europeans: migration in Western Europe since 1650* (Indiana University Press, Bloomington 1992)
- Muus, J., en Penninx, R., *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland; een analyse van de ontwikkeling tussen 1970-1990, een vooruitblik op te verwachten immigratie en de consequenties voor beleid*. (ISGCMO, Amsterdam 1991)
- Muus, P., *De wereld in beweging: internationale migratie, mensenrechten en ontwikkeling* (van Arkel Utrecht 1995)
- Muus, P., *Internationale Migratie naar Europa* (Sua, Amsterdam 1993)
- Obedijn, H.L.M., 'Van internationale forens tot immigrant' in *Tijdschrift voor geschiedenis* 100 (1987), 460-474.
- Paine, S., *Exporting workers: the Turkish case* (Cambridge University Press, Londen 1974)
- Penninx, M.J.A., 'Turken in Nederland: migratiegeschiedenis en zorg voor allochtone ouderen', Can-Engin, H. (eds), *De positie van Turken in Nederland. 2004: veertig jaar migratie*, (IOT, Utrecht 2004)
- Penninx, R., 'A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey', *International Migration Review* (1982) 781-818
- Penninx, R., en Velzen, L. van, *Internationale arbeidsmigratie: uitstoting 'thuislanden' en maatschappelijke integratie in 'gastlanden' van buitenlandse arbeiders*. (SUN, Nijmegen 1977)
- Prins, B., *Voorbij de onschuld: Het debat over de multiculturele samenleving* (Van Gennep, Amsterdam 2000)
- Prins, K. S., *van 'gastarbeider' tot 'Nederlander'; adaptatie van Turken en Marokkanen in Nederland* (Rijksuniversiteit Groningen 1996)
- Ramdas, A., *Het geheugen van de stad: Verhalen* (Balans Wereldmuseum, Rotterdam 2000)
- Rath, J., *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'* (Sua, Amsterdam 1991)
- Shadid, W.A.R en Koningsveld, P.S., *De mythe van het islamitische gevaar: Hindernissen bij integratie* (J.H. Kok, Kampen 1992)
- Shadid, W.A.R en Koningsveld, P.S., *Vooroordelen, onbegrip en paternalisme: Discussies over de islam in Nederland* (De Ploeg, Utrecht 1990)
- Snel, E. et. al., 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', *Sociologische Gids* 51 (2004) 75- 100
- Staring, R., *Reizen onder regie: Het migratieproces van illegale Turken in Nederland* (Het Spinhuis, Amsterdam 2001)
- Sunier, T., *Turkije* (NCOS, Brussel 1993)
- Sunier, *Turkije; mensen, politiek, economie, cultuur* (1998)
- Theunis, J. M., *Gastarbeiders- lastarbeiders: ongewenste vreemdelingen?, discriminatie?, gemiste kansen?* (Brand, Hilversum 1968)

- Theunis, S., *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht: buitenlandse arbeiders in ons land* (Het Wereldvenster, Baarn 1979)
- Tinnemans, W., *Een gouden armband: Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht 1994)
- Vermeulen, H. en M. J. A. Penninx, *Het democratisch ongeduld: de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. (Het Spinhuis, Amsterdam 1994)
- Wallraff, G., *Ganz Unten* (Kiepenheuer & Witsch, Köln 1988)
- Wallraff, G., *Ik (Ali)* (De Geus, Breda 1997)
- Wentholt, R., *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdig benadering van een complex vraagstuk* (Spruyt, Van Mantgem en de Does N.V., Leiden 1967)
- Wets, J., *Waarom onderweg? : een analyse van de oorzaken van grootschalige migratie- en vluchtelingenstromen*. (Leuven 1999)
- Willems, W. en Cottaar, A., *Het beeld van Nederland: Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?* (Ambo/ Novib, Baarn/ Den Haag 1989)
- WRR, *Allochtonenbeleid* (SDU, 's-Gravenhage 1989)
- WRR, *Etnische minderheden* (Staatsuitgeverij 1979)
- Yildiz, B., *Yaman göç* (Yazko, Istanbul 1983)
- Yildiz, B., *Alman ekmeği: hikaye, röportaj* (Cem, Istanbul 1974)
- Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije* (SUN, Amsterdam 1995)

Internet

- Aksoy, A. en K. Robin, 'Banal Transnationalism: The Difference that Television Makes': <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-08%20Robins.pdf>
- Argun, B. E., 'Turkey in Germany: The Transnational Sphere of Deutschkei', in *Middle East Studies* (2003): <http://www.h-net.msu.edu/reviews/showpdf.cgi?path=317941073606076>
- Faist, T. H., 'Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture', *Ethnic and Racial Studies* 23 (2000) 189-222: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/faist.pdf#search=%22Transnationalization%20in%20international%20migration%22>
- Goossens, A., *Een Turkse droom die geschiedenis werd; de historische ervaring van Turkse arbeidsmigranten in Antwerpen*. (Gent, 2004): http://www.ethesis.net/turkse_migratie/turkse_migratie_inhoud.htm
- Gowricharn, R., 'De duurzaamheid van het transnationalisme. De tweede generatie Hindostanen in Nederland,' *Migrantenstudies* 4 (2004) 252-268: <http://www.forum.nl/pdf/duurzaamheid-transnationalisme-2.pdf>
- http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2006-0324-081910/Scriptie_HS.pdf#search=%22kritiek%20op%20neoklassieke%20migratietheorie%22
- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Turkije>
- <http://www.cri.uci.edu/pdf/Ersanilli.pdf#search=%22Akg%C3%BCnd%C3%BCz%2C%20A.%20arbeidsmigratie%22>

- http://www.csm.org.pl/en/files/raports/2006/rap_i_an_0106a.pdf#search=%22Transnational%20Migration%3A%20New%20challenges%20for%20nation%20states%20and%20new%20opportunities%20for%20regional%20and%20global%20development%22
- <http://www.econ.kuleuven.ac.be/ces/les/Les105.pdf#search=%22williamson%20economische%20theorie%20migratie%22>
- <http://www.knag.nl/263.0.html>
- <http://www.prio.no/private/jorgen/download/Carling-thesis.pdf#search=%22aspiration%20Fability%20model%22>
- Mamattah, S., 'Migration and Transnationalism: the Complete Picture? A Case Study of Russians Living in Scotland', *eSharp Identity and Marginality* 6 (2006):
http://www.sharp.arts.gla.ac.uk/issue6/issue_6_part2/Mamattah.pdf
- Ostergaard- Nielsen, E.K., 'The Politics of Migrants' Transnational Political Practices' (2001):
<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-01-22%20Ostergaard.doc.pdf>
- Pries, L., 'Transnational Migration: New challenges for nation states and new opportunities for regional and global development'. : http://www.ruhr-uni-bochum.de/soaps/download/publ-2006_transnational_migration.pdf
- Romhild, R., 'Global Heimat Germany. Migration and the Transnationalization of the Nation- State', *Transit* (2005); <http://repositories.cdlib.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1015&context=ucbgerman/transit>

Kranten

Rotterdammer, 20-08-1965: 'Van Nelle in conflict met Turkse ambassade.'

Telegraaf, 20-08-1965: 'Turkse arbeiders wonen in krot.'

Vrije Volk, 20-08-1965: 'Van Nelle zegt contract op. Slechte verzorging van Turken in Rotterdams pension.'

Trouw, 10-03-1972: 'Buitenlanders blijven nodig voor vuil werk.'

Archiefmateriaal

Gemeentearchief Rotterdam, *De Erven de Wed. J. van Nelle. Toegangsnummer 944. Beleid. 775 Stukken betreffende beleid voor buitenlandse werknemers 1962- 1982. 783 Stukken betreffende personeelsadvertenties en wervingscampagnes 1913- 1989.*

Bijlagen

Bijlage 1. Landkaart van Turkije

Bijlage 2. Aantal Turkse migranten in Rotterdam die in Turkije zijn geboren naar geboorteplaats

Aantal Turkse migranten in Rotterdam die in Turkije zijn geboren naar geboorteplaats	
2	HAKKARİ
5	BİLECİK
5	SİİRT
5	YALOVA
9	BATMAN
9	BİTLİS
10	ÇANAKKALE
13	ADİYAMAN
15	KIRKLARELİ
16	ÇANKIRI
16	KARABÜK
17	OSMANİYE
18	KİLİS
20	AĞRI
20	MUŞ
23	BAYBURT
25	ŞIRNAK
25	ZONGULDAK
27	KASTAMONU
30	AMASYA
31	ARTVİN
31	MARDİN
32	TEKİRDAĞ
33	EDİRNE
35	İĞDIR
39	DİYARBAKIR
40	ISPARTA
41	BALIKESİR
43	KÜTAHYA
44	VAN
45	KIRIKKALE
47	BARTIN
49	DÜZCE
55	ANTALYA
58	RİZE
59	SİNOP
60	TOKAT
68	BURSA
79	BİNGÖL
82	BOLU
82	ESKİŞEHİR
84	MANİSA
87	MUĞLA
89	NİĞDE
90	AYDIN
105	BURDUR
105	UŞAK
117	GÜMÜŞHANE
125	ŞANLIURFA

126 ARDAHAN
133 MALATYA
135 GİRESUN
147 MARAŞ
172 ELAZIĞ
186 KARS
187 ORDU
196 İZMİR
203 GAZİANTEP
204 MERSİN
252 ERZİNCAN
257 SAKARYA
276 ADANA
278 ERZURUM
278 TUNCELİ
322 SAMSUN
330 AFYON
331 ÇORUM
347 HATAY
419 DENİZLİ
442 KOCAELİ
508 NEVŞEHİR
560 İSTANBUL
817 KONYA
848 TRABZON
951 ANKARA
1296 KIRŞEHİR
1427 SİVAS
1712 KAYSERİ
1841 KARAMAN
2017 YOZGAT
2228 AKSARAY
21591 TOTAAL
2168 TOTAAL
ONBEKEND ²⁴³
23759 EINDTOTAAL

²⁴³ Omdat Turkse migranten vaak hun dorpsnaam hebben opgegeven was het niet altijd mogelijk om die dorpen te achterhalen. Ook kwam het vaak voor dat de naam van een dorp in een bepaalde provincie overeenkwam met een dorp in een ander provincie.

Bijlage 3. Overzicht van respondenten met hun kenmerken

Naam	Geboorte jaar	Opleiding	Beroep	Aankomst jaar NL	Directe/ indirecte migratie	Wel/ geen netwerken	Migratievoor- m	Aantal kinderen	Burger- lijke staat tijdens migratie
O. A.	1931	Lo	Boer	1967	Direct	Wel	Toerist	7	G ²⁴⁴
Ü. A.	1938	Basis	Winkelier	1967	Via Ankara	wel	Uitnodiging	1	G
A. I. Ç	1950	Hbo	Student	1973	Direct	Wel	Gezinsheren- iging	5	O ²⁴⁵
O. B.	1944	Geen	Boer	1968	Via Parijs	Wel	Toerist	4	G
F. K.	1937	Ambachtssc hool	Lasser	1963	Direct	Geen	Arbeids contract	5	O
K. Ç.	1934	Lts	Lasser	1966	Direct	Geen	Arbeids contract	6	G
S. Y.	1928	Basis	Boer	1966	Direct	Wel	Toerist	2	G
N. Y.	1938	MBO	Auto- monteur	1968	Direct	Wel	Toerist	3	G
M. K.	1943	Basis	Boer	1970	Via Oosten- rijk	Wel	Uitnodiging	4	G
R. C.	1923	Basis	Smid	1966	Direct	Wel	Toerist	4	G

²⁴⁴ Gehuwd
²⁴⁵ Ongehuwd

Bijlage 4. Immigratie uit Turkije naar Nederland 1961-2005

Perioden	X 1 000
1961	.
1962	.
1963	.
1964	3,5
1965	3,8
1966	5,4
1967	1,5
1968	4,3
1969	6,9
1970	8,4
1971	10
1972	6,9
1973	9,9
1974	10,4
1975	12,6
1976	10,2
1977	10,5
1978	11,7
1979	14
1980	17,4
1981	8,5
1982	5,2
1983	3,8
1984	4,1
1985	5,9
1986	8,5
1987	9,6
1988	10,5
1989	11,1
1990	12,8
1991	12,5
1992	9,3
1993	7,9
1994	4,4
1995	5,3
1996	6,8
1997	6,9
1998	6,3
1999	5,4
2000	5,8
2001	6,4
2002	6,5
2003	6,9
2004	4,7
2005	3,6

© Centraal Bureau voor de
Statistiek, Voorburg/Heerlen
2007-03-06